

FORETAKSSTRAFF

Universitetet i Oslo
Det juridiske fakultet

Kandidatnummer: 606

Leveringsfrist: 25.11.2011

(* regelverk for masteroppgave på:

www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR5030/reglement/vedlegg_emnebeskrivelse_masteroppgaver_JUR5030_5060.html)

Til sammen 15584 ord

25.11.2011

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	Hovedproblemstillinger	1
1.2	Metode og rettskilder	2
1.3	Historikk	3
<u>2</u>	<u>BEGRUNNELSEN FOR FORETAKSSTRAFF</u>	<u>6</u>
<u>3</u>	<u>VILKÅR FOR FORETAKSSTRAFF</u>	<u>8</u>
3.1	Innledning	8
3.2	Kort om foretaksdefinisjonen	8
3.2.1	Enkelpersonforetak	10
3.3	Et straffebud må være ”overtrådt”	11
3.4	Handlingen må være foretatt ”på vegne av” et foretak	11
3.4.1	Innledning	11
3.4.2	Hvem sine handlinger hefter foretaket for?	12
3.4.2.1	Selvstendige oppdragstakere	12
3.4.3	Hvilke handlinger hefter foretaket for?	14
3.4.3.1	Instruksbrudd	14
3.5	Skyld	17
3.5.1	Oppstiller strl. § 48a et skyldkrav?	17
3.5.2	Unntak for force majeure tilfeller og hendelige uhell	18
3.5.3	Anonyme og kumulative feil	19
3.5.3.1	Generelt	19
3.5.3.2	Anonyme feil	19
3.5.3.3	Kumulative feil	20
3.6	Tilregnelighet	21

3.7	Straffrihetsgrunn	22
<u>4</u>	<u>SKYLDKRAV ETTER NY STRAFFELOV</u>	<u>24</u>
4.1	Straffeloven av 2005 § 27	24
4.2	Er foretak vernet av uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2)?	24
4.3	Er et objektivt straffeansvar ved foretaksstraff i samsvar uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2)?	25
<u>5</u>	<u>STRAFFEANSVARETS FAKULTATIVE KARAKTER</u>	<u>31</u>
5.1	Må foretaket straffes?	31
5.2	Momentene i vurderingen	32
5.3	Nytt moment i straffeloven av 2005	34
5.4	Kort om medienes særstilling	35
<u>6</u>	<u>HVILKE REAKSJONER KAN ANVENDES OVERFOR FORETAK?</u>	<u>36</u>
6.1	Innledning	36
6.2	Bot	36
6.3	Rettighetstap	37
6.4	Inndragning	37
6.5	Forelegg	38
<u>7</u>	<u>REAKSJONSFASTSETTELSEN</u>	<u>39</u>
7.1	Innledning	39
7.2	Prevensjon	40
7.3	Overtredelsens grovhet	43

7.3.1	Skadeomfanget	44
7.3.2	Skadepotensialet	45
7.3.3	Skyldgraden	46
7.4	Forebygging	47
7.5	Straffebud overtrådt for å fremme foretakets interesse	49
7.6	Fordel	49
7.7	Foretakets økonomiske evne	50
7.8	Andre reaksjoner har blitt ilagt foretaket eller enkeltpersoner for overtredelsen	55
7.9	Andre relevante momenter	57
7.10	Sammenfatning	59
8	<u>LITTERATURLISTE</u>	<u>60</u>

1 Innledning

1.1 Hovedproblemstillinger

Temaet for denne avhandlingen er foretaksstraff med særlig vekt på reaksjonsfastsettelsen. Foretaksstraff er regulert i Almindelig borgerlig Straffelov (straffeloven) av 22 mai. 1902 nr. 10 (heretter strl.) §§ 48a og 48b.

Ved overtredelse av strl. § 48a kan foretak ilegges bot og rettighetstap. I denne avhandlingen vil jeg fokusere på reaksjonen bot. I kapittel syv om reaksjonsfastsettelsen vil jeg systematisere momentene Høyesterett legger vekt på ved utmåling av boten, for å undersøke om Høyesterett lojalt har fulgt opp momentlisten som lovgiveren har angitt i strl. § 48b.

Lovgiver har ved utformingen av lov om straff (straffeloven)¹ av 20 mai. 2005 nr. 8. (heretter straffeloven av 2005) § 27 om foretaksstraff endret gjeldende rett. Etter bestemmelsen kreves det ikke skyld hos den som handler på vegne av foretaket. Konsekvensen av dette er at det vil være et objektivt straffeansvar, med unntak for force majeure og hendelige uhell. Om et objektivt straffeansvar etter straffeloven av 2005 § 27 er i samsvar med uskyldspresumsjonen i Den europeiske

¹ Straffeloven ble vedtatt av Stortinget våren 2005, men hele loven har enda ikke trådt i kraft. Per mai 2009 hadde ett kapittel trådt i kraft, kapittel 16 om folkemord. Det følger av straffeloven av 2005 § 41 at fra samme tidspunkt som kapittel 16 trer i kraft, gjelder straffeloven av 2005 første del for bestemmelsene i kapittel 16. Alminnelig del i straffeloven av 1902 gjelder ikke for straffeloven av 2005 kapittel 16. Dette innebærer at kapittel 16 i straffeloven av 2005 gjelder for foretakstraff etter straffeloven av 2005 §§ 27 og 28.

menneskerettskonvensjonen av 4. november 1950 (heretter EMK) art. 6 (2), vil bli behandlet i kapittel fire.

Straffeansvaret for foretak skiller seg fra det alminnelige straffeansvaret blant annet ved at det er fakultativt, det vil si at straffen ikke trenger å ilegges selv om alle vilkårene for straff er oppfylt. Foretaksstraffens fakultative karakter behandles i kapittel fem og i kapittel seks gis det en oversikt over reaksjonene som kan ilegges.

1.2 Metode og rettskilder

Metodisk vil avhandlingen bygge på tradisjonell rettskildelære.² Ordlyden i strl. §§ 48a og 48b samt straffeloven av 2005 §§ 27 og 28 gir begrenset med veiledning om hvordan reglene skal forstås, det må derfor søkes veiledning i de øvrige rettskildene til de to straffelovene.

Forarbeidene gir nyttig veiledning ved tolkning av bestemmelsene om foretaksstraff. Forarbeidene til strl. §§ 48a og 48b består av:

NOU 1983:11	Straffelovgivningen under omforming. Straffekommisjonenes delutredning 1.
NOU 1989: 11	Straffeansvar for foretak. Straffelovkomisjonens delutredning 3.
Ot. prp. nr. 27 (1990-1991)	Om lov om endring i straffeloven m.m. (straffansvar for foretak).
Innst. O. nr. 55 (1990-1991)	Innstilling fra justiskomiteen om lov om endringer i straffeloven m.m. (straffeansvar for foretak).

² Slik som blant annet framstilt i Eckhoff.

Forarbeidene til straffeloven av 2005 §§ 27 og 28 består av:

Ot. prp. nr. 90 (2003-2004) Om lov om straff (straffeloven).

Innst. O. nr. 72 (2004-2005) Innstilling fra justiskomiteen om lov om straff (Straffeloven).

Bestemmelsene om foretaksstraff ble inntatt i strl. §§ 48a og 48b ved en endringslov i 1991. Det finnes en del rettspraksis fra tiden før 1991 som omhandler spørsmål knyttet til bestemmelser i særlovgivningen om foretaksstraff.³ Denne rettspraksisen har fortsatt betydning ved tolkning av strl. §§ 48a og 48b. Avhandlingen vil i hovedsak bygge på nyere Høyesterettspraksis fra tiden etter at bestemmelsene ble inntatt i straffeloven.

Problemstillingen i kapittel fire knytter seg til uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2). EMK må tolkes autonomt. Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (heretter EMD) har også i flere avgjørelser gitt uttrykk for det prinsipielle syn om at EMK må tolkes i lys av reglene i Wien-konvensjonens art. 31-33.⁴ EMD praksis vil være relevant ved vurdering av om straffeloven av 2005 § 27, er i samsvar med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2).

1.3 Historikk

I sin opprinnelige form bygger straffeloven av 1902 på prinsippet om at straffeansvar bare kan ilegges fysiske personer. Konsekvensen av dette var lenge at foretak ikke kunne straffes. Unntaket for foretaksstraff var begrunnet med at et foretak ikke kunne handle på egenhånd, og dermed kunne det heller ikke utvise skyld.

³ Eksempelvis kan det vises til Rt. 1982 s. 645. I denne saken var spørsmålet om en byggherre kunne straffes etter den dagjeldende arbeidsmiljølov § 87 for overtredelse begått av entreprenøren. Høyesterett kom til at byggherren ikke kunne straffes, da straffeansvaret for byggherren vil føre for langt.

⁴ For eksempel kan det vises til EMD dommen Bankovic and Others v. Belgium and Others av 12. desember 2001 (Application nr. 52207/99) avsnitt. 55.

Under annen verdenskrig kom imidlertid Administrasjonsrådets anordning om prisregulering av 12. september 1940 § 14 tredje ledd.⁵ Dette var det første unntaket fra utgangspunktet om at foretak ikke kunne straffes⁶, jf. rettsoppfatningen i Rt. 1938 s. 411.

Etter annen verdenskrig skjedde det en omfattende samfunnsmessig og industriell utvikling i Norge. Utviklingen førte til en økning i lovbrudd som var motivert av selskapers økonomiske interesser. Det var et stort behov for å regulere de nye lovbruddene og dermed ble det vedtatt enkelte bestemmelser forskjellige steder i lovverket som ga hjemmel for foretaksstraff.⁷

Det var imidlertid først på midten av 1970 tallet at det for alvor skjedde en utviklingen. Bestemmelser om foretaksstraff ble blant annet inntatt i arbeidsmiljø-, forurensnings-, og markedsføringsloven. Denne utviklingen ble styrket ved St.meld. nr. 104 (1977-78) – kriminalmelding – hvor det uttales at: ”det er etter Justisdepartementets oppfatning grunnlag for ytterligere å vurdere spørsmålet om straffeansvaret for juridiske personer” (s. 115 annen spalte). Videre uttalte straffelovkommisjonen i NOU 1983: 11 s. 158 annen spalte at straffeansvar for foretak ”vil være et nyttig tillegg til ansvaret for enkeltpersoner”.

Mot slutten av 1980-tallet hadde de fleste straffesanksjonerte lovene hjemmel for foretaksstraff. Det fantes bestemmelser om foretaksstraff i omtrent 60 særlover. Utformingen av bestemmelsen varierte fra den enkelte lov og det kunne være noe tilfeldig om en lov hadde fått med hjemmel om foretaksstraff. Etter hvert viste seg at det var et stort behov for opprydning i lovverket.⁸

⁵ Opphevet.

⁶ NOU 1983: 11 s. 152.

⁷ Særlig prisloven av 26. juni 1953 nr. 4 § 53.

⁸ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 7.

Ved endringslov av 20. juli 1991 nr. 66 ble mindretallets forslag fulgt opp.⁹ I strl. §§ 48a og 48b ble det inntatt generelle bestemmelser om straffeansvar for foretak. Samtidig ble de enkelte bestemmelsene spredt i lovgivningen opphevet.

I straffeloven av 2005 er nåværende strl. §§ 48a og 48b videreført i §§ 27 og 28.

⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 8-12 jf. Innst. O. nr. 55 (1990-1991).

2 Begrunnelsen for foretaksstraff

Hovedbegrunnelsen i forarbeidene for å gjøre foretak strafferettslig ansvarlig er at det vil gi straffebestemmelsene økt preventiv virkning, sammenlignet med det som kan oppnås gjennom bare et personlig straffeansvar.¹⁰

Styrking av prevensjon kan skje ved at det skapes en interesse hos foretakets besluttede organer om å hindre lovbrudd. Straffetrusselen vil bidra til å skjerpe bedriftsledelsens aktsomhet.¹¹ Hensynet til å unngå systemsvikt vil gi bedriften et incitament til å styrke opplæringen av sine ansatte og gjennomfører bedre kontroll med at de overholder lovverket.

Straffes kun den eller de ansatte som handlet på vegne av foretaket, kan boten fort bli beskjedent. Årsaken til dette er at det ved utmåling av boten skal det tas hensyn til lovbrøtters økonomiske situasjon.¹² Dersom foretaket slipper billig unna ved å oppnå en stor fordel ved lovovertrædelsen og betaler en liten bot som den ansatte har fått, vil det ikke gi noen oppfordring til å ikke begå lovbrudd ved en senere anledning. Konsekvensen kan fort bli at foretaket ikke iverksetter tiltak som forhindrer at lovovertrædelsen skjer igjen. En slik praktisering av reglene ville ikke ha en sterk nok preventiv effekt, derfor er det viktig å straffe selve foretaket. På denne måten vil boten settes i rimelig forhold til det juridiske rettssubjektets økonomiske styrke og til den økonomiske betydning av lovbruddet, både i form av økonomisk skadevirkning for fellesskapet og økonomisk gevinst for den juridiske personen selv.¹³

¹⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 7.

¹¹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 7.

¹² Jf. strl. § 27.

¹³ NOU 1983: 11 s. 152.

Hensynet til rimelighet taler også for foretaksstraff. Dersom en ansatt begår lovovertrедelsen i bedriftens interesse, vil det være rimelig at bedriften straffes, da det er bedriften som har hatt fordelene av lovbruddet.¹⁴

Dersom man finner en eller flere personer straffeansvarlige, kan ansvaret gjøres gjeldende overfor dem. I tillegg kan foretaket bli straffeansvarlig, uavhengig av om de skyldige kan straffes. Straffeansvar for foretak er av supplerende karakter.¹⁵ På den måten styrkes straffebudets preventive effekt.

Enda en viktig grunn for å kunne gjøre et foretak strafferettslig ansvarlig, er at det iblant ikke er mulig å finne fram til den eller de personene som har utført den straffbare handlingen. Dette er spesielt aktuelt i store selskaper med mange ansatte. Når gjerningspersonen ikke kan identifiseres har vi å gjøre med anonyme feil. Ved å gjøre foretaket straffeansvarlig for anonyme feil, unngår man at forholdet blir ustraffet.¹⁶ Dette hensynet gjør seg også gjeldende ved kumulative feil. Kumulative feil er lovbrudd som skyldes flere mindre feil som samlet må karakteriseres som uaktsomhet (feil begått av forskjellige personer), uten at noen av feilene alene er grove nok til å medføre straffeansvar for en enkeltperson.¹⁷

Til slutt kan konkurransehensynet nevnes, dette omfatter forholdet mellom de lovlydige og de ikke lovlydige bedrifter. Der hvor enkelte bedrifter bryter loven uten at det får konsekvens, vil bedriften få en urimelig fordel i forhold til de lovlydige bedriftene. De lovlydige bedriftene vil tape økonomisk fordi de er lovlydige.

¹⁴ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 6.

¹⁵ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 6.

¹⁶ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 6.

¹⁷ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 7.

3 Vilkår for foretaksstraff

3.1 Innledning

Vilkårene for foretaksstraff fremkommer av strl. § 48a første ledd. Bestemmelsen lyder som følgende:

” Når et straffebud er overtrådt av noen som har handlet på vegne av et foretak, kan foretaket straffes. Dette gjelder selv om ingen enkeltperson kan straffes for overtredelsen. ”

I det følgende vil jeg først tolke vilkårene i strl. § 48a første ledd, for deretter å se nærmere på de øvrige straffbarhetsvilkårene.

3.2 Kort om foretaksdefinisjonen

Etter en vanlig språklig forståelse er ”foretak” bedrifter som driver økonomisk virksomhet. Begrepet ”foretak” favner imidlertid videre enn bare bedrifter og er legaldefinert i strl. § 48a annet ledd. Inn under foretaksdefinisjonen faller ”selskap, forening eller annen sammenslutning, enkeltpersonforetak, stiftelse, bo eller offentlig virksomhet. ”

”Selskap” skal forstås slik at det omfatter både selskaper med begrenset, ubegrenset og blandet ansvar. Dette betyr at blant annet aksjeselskaper, andelslag, kooperative

selskaper, kommandittselskaper og ansvarlige selskaper omfattes.¹⁸ Denne listen er ikke utømmende, da det står ”blant annet” i forarbeidene.

En ”forening” i strl. § 48a er et selvstendig rettssubjekt som selv eier sine midler og er etablert for at medlemmene skal kunne dyrke felles interesser av ikke-økonomisk art¹⁹, eksempelvis idrettslag. Politiske partier subsumeres også inn under foreninger. I denne sammenheng kan de vises til Rt. 2004 s. 1457, hvor Høyesterett ila den politiske ungdomsorganisasjonen Rød Ungdom en bot på kr 25 000 for brudd på åndsverkloven.

Henvisningen til ”annen sammenslutning” i strl. § 48a annet ledd har blant annet som formål å fange opp rettssubjekt som det kan være tvil om er selskap eller forening.²⁰ Her må det foretas en skjønnsmessig helhetsvurdering, hvor det ses hen til hvorvidt hensynet til prevensjon og straffverdighet taler for at samarbeidet og ikke bare de enkelte deltakere i samarbeidet skal omfattes av et straffeansvar.

Per i dag foreligger det ingen Høyesterettsdom der spørsmålet om hva en ”annen sammenslutning” utgjør har kommet på spissen, men fra underrettspraksis kan det vises til RG. 1999 s. 1132. I denne avgjørelsen kom Hålogaland lagmannsretten til at et reinbeitedistrikt faller inn under foretaksbegrepet i strl. § 48a, som ”annen sammenslutning”.

Blant annet faller stat og fylkeskommune inn under ”offentlig virksomhet” i strl. § 48a annet ledd. I forarbeidene uttales det at det er viktig å likestille offentlig og privat virksomhet.²¹ Denne likestillingen understreker at det offentlige er underlagt vanlig lovgivning, og skal ikke behandles strafferettslig mildere enn private virksomheter. At det offentlige også kan rammes av foretaksstraff må antas å øke straffetruslenes preventive virkning. I Rt 2008 s. 668 ble en kommune ilagt foretaksstraff for å ha ansatt en arbeidstaker uten arbeidstillatelse.

¹⁸ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 25.

¹⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 25.

²⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 25.

²¹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 29.

I enkeltpersonforetak er skille mellom foretak og eier ikke stort, derfor vil jeg i det følgende se nærmere på dette, da selskapsformen reiser særlige spørsmål.

3.2.1 Enkeltpersonforetak

Et enkeltpersonforetak er næringsvirksomhet som drives for en enkeltpersons regning og risiko.

Det følger av forarbeidene at grunnen til at et enkeltpersonforetak omfattes av strl. § 48a, er at måten et foretak er organisert på ”ikke skal innvirke på hvorvidt foretaket kan pålegges straffansvar”.²² Det er ingen grunn til at et enkeltpersonforetak der flere enn eieren er ansatt skal stå i en annen strafferettslig stilling. De preventive hensyn gjør seg gjeldende på samme måte. Avgjørelsen inntatt i Rt. 2000 s. 1451 er et eksempel på at det er anvendt foretaksstraff overfor et enkeltpersonforetak som drev en transportbedrift med seks ansatte.

I forarbeidene uttales det imidlertid at ”når det ikke er noen annen enn eieren som jobber for eller i virksomheten, er foretaksstraff ikke praktisk”.²³ Hvis virksomheten fullt ut drives av eieren, svikter lovgrunnene for å ilegge foretaksstraff.²⁴ Dersom det skal være aktuelt med foretaksstraff overfor et enkeltpersonforetak, forutsetter det at det er flere ansatte eller oppdragstakere i bedriften. Denne rettsoppfatningen er også fulgt opp i rettspraksis. I denne sammenheng kan det vises til Rt. 2007 s. 785 (avsnitt 18), der et enkeltpersonforetak verken hadde ansatte eller oppdragstakere. Enkeltpersonforetaket var i sin helhet drevet av eieren, og dermed ble ikke enkeltpersonforetaket ilagt foretaksstraff.

²² Innst. O. nr. 55 (1990-1991) s. 3.

²³ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 25.

²⁴ Rt. 2007 s. 785 (avsnitt 16).

Det er imidlertid fremhevet i forarbeidene at ”det bør utvises spesiell varsomhet når man avgjør om enkeltperson skal straffes”.²⁵ Lovgiveren har her forsøkt å få frem at det er bedriften og ikke eieren personlig som skal straffes. Det følger videre av forarbeidene at ved praktisering av bestemmelsen skal det tas hensyn til at eieren ikke får dobbelstraff.²⁶ Dette har også Høyesterett lagt til grunn i Rt. 2000 s. 1451 (s. 1453), hvor det ble presisert at dette er et ledd i det fakultative kan-skjønnnet. I Rt. 2003 s. 1376 la Høyesterett til grunn at forbudet mot dobbelstraff i EMK Protokoll 7 artikkel 4 var til hinder for at både eier og foretaket kunne straffes.

3.3 Et straffebud må være ”overtrådt”

For at det skal bli aktuelt med foretaksstraff må et straffebud være ”overtrådt”, jf. strl. § 48a første ledd. Ut ifra ordlyden må straffebudet overtres av en fysisk person, da et foretak er avhengig av at noen handler på dens vegne. Videre er strl. § 48 generell og omfatter overtredelser av ethvert lovbrudd som er straffesanksjonert, enten i særlovgivningen²⁷ eller straffeloven. Med ”overtrådt” vises det til de alminnelige straffbarhetsvilkårene.

3.4 Handlingen må være foretatt ”på vegne av” et foretak

3.4.1 Innledning

Et av vilkårene for foretaksstraff er at gjerningspersonen eller personene må ha opptrådt ”på vegne av” foretaket. Bakgrunnen for vilkåret er at et foretak ikke har evne til å handle på egenhånd. Handlinger som har rettslige konsekvenser for foretaket, må

²⁵ NOU 1989: 11 s. 22 første spalte.

²⁶ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 27.

²⁷ Som et eksempel på straffebud i særlovgivning kan det vis til Lov om vern mot forurensninger og om avfall (Forurensningsloven) av 13. mars 1981 nr. 6 § 78 som gjelder straffansvar for forurensning.

utføres av fysiske personer. For å kunne straffe foretaket må gjerningspersonen og handlingen derfor på en eller annen måte ha tilknytning til foretaket.

Vilkåret om tilknytning må være oppfylt på handlingstidspunktet. Dette tidspunktet kan få betydning ved endring i foretakets eierstruktur.²⁸ Ved å kunne konstatere at vilkåret ”på vegne av” er oppfylt på et bestemt tidspunkt, kan man straffe det såkalt ”nye” foretaket. På grunn av avhandlingen begrensede omfang går jeg ikke nærmere inn på eierskiftet.

3.4.2 Hvem sine handlinger hefter foretaket for?

Begrepet ”noen” i strl. § 48a første ledd tyder på at ordlyden er vid og favner mange. Ordlyden tilsier at ansatte og foretakets organer omfattes, dette følger også av forarbeidene²⁹ og rettspraksis.³⁰ Videre følger det av forarbeidene at ansvaret må avgrenses negativt mot overtredelse begått av en ”utenforstående”.³¹ Ordlyden i strl. § 48a tilsier det samme, da handlingen må ha vært foretatt på vegne av foretaket.

Det er med dette klart at ansatte og foretakets organer kan begå straffbare handlinger på vegne av et foretak. Hvorvidt selvstendige oppdragstakere kan handle på vegne av et foretaks skal vi se nærmere på i det følgende.

3.4.2.1 Selvstendige oppdragstakere

I dag er det svært praktisk at bedrifter inngår avtaler med selvstendige oppdragstakere. I forarbeidene er det lagt til grunn at oppdragsgivende foretak kan bli ansvarlig for

²⁸ I Rt. 2002 s. 1722 (s. 1727) uttalte Høyesterett at endringer i selskapsstrukturen ikke normalt vil fører til endringen i straffeutmålingen overfor det ”nye” selskapet.

²⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 20.

³⁰ I Rt. 1998 s. 652 ble et avisforetak ble identifisert med en ansatt journalist.

³¹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 18.

handlinger begått av selvstendige oppdragstakere.³² Prevensjonshensynet taler for at selvstendige oppdragstagere omfattes av ansvaret, da dette vil gi oppdragsgivende foretak et incitament til å kontrollere at oppdragstakende foretak ikke begår straffbare handling i forbindelse med oppdraget. Videre vil det forhindre pulverisering av straffeansvaret og at oppdragsgivende foretak nyter den økonomiske fordel av lovbruddet. Dessuten er det flere enn bare arbeidsgiveren og arbeidstageren som bør omfattes av ansvaret.

Utgangspunktet er at et oppdragsgivende foretak kan bli straffeansvarlig på vegne av et oppdragstakende foretak. Det er imidlertid ikke slik at alle typer oppdragstakere kan utløse straffansvar for det oppdragsgivende foretaket. Av forarbeidene fremgår det: ”Dreier det seg om for eksempel en større entreprenør, vil det ofte være unaturlig å si at vedkommende handlet på vegne av det foretaket som har gitt oppdraget. Men hvis oppdraget er av en slik art at det like gjerne kunne vært utført av foretakets ansatte, er det mer naturlig å anse handlingen for å være begått på vegne av foretaket.” Videre fremheves det at det avgjørende vil være om det foretaket som har gitt oppdraget, har hatt noen ”reell mulighet for å innvirke på hvordan oppdraget ble utført.”³³ Dette ble også lagt til grunn i Rt. 1982 s. 645. Her var spørsmålet om en byggherre kunne bli strafferettslig ansvarlig for en entreprenørs overtredelse av daværende lov om arbeidsmiljø § 87. Førstvoterende slo fast at avgjørelsen måtte bero på de konkrete forhold i saken og uttalte på s. 646 at: ”det må være en naturlig forutsetning for ansvar for selskapet at det har hatt en reell myndighet til instruksjon og kontroll.” Dette er i samsvar med det grunnleggende hensynet om at straff bare bør komme på tale hvor atferden gir grunnlag for bebreidelse. Om hva som ligger i ”reell myndighet til instruksjon og kontroll”, er forarbeidene tause om. Etter min mening er det slik at desto mindre mulighet foretaket har til å instruere og kontrollere en selvstendig oppdragstaker, desto mindre grunn er det til å anse oppdragstakende foretak for å opptre ”på vegne av” foretaket.

³² Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 19.

³³ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 19.

Det følger av forarbeidene at: ”både en oppdragsgiver og en oppdragsmottaker etter omstendighetene må kunne ilegges foretaksansvar i den samme saken”.³⁴ Begrunnelsen må være at det kan oppstå situasjoner hvor en lovovertrедelse er begått på vegne av begge foretak, og at begge foretakene dermed av preventive grunner burde kunne straffes.

Der hvor foretaket tilhører et konsern, er det bare aktuelt å legge morselskapet straff dersom overtrедelsen er begått på vegne av også dette selskapet.³⁵ Hva som skal til for at overtrедelsen skal anses for også å ha vært begått ”på vegne” av morselskapet fremkommer ikke av strl. forarbeider.

3.4.3 Hvilke handlinger hefter foretaket for?

Vilkåret ”på vegne av” i strl. § 48a første ledd setter grenser for hvilke handlinger foretaket hefter for. Dette er naturlig, da foretaket ikke kan bli ansvarlig for handlinger som gjerningspersonen utfører som privatperson. I slike tilfeller vil ikke straffens preventive funksjon gjøre seg gjeldende overfor foretaket. For eksempel vil innbrudd på arbeidsplassen etter at arbeidstiden er over faller utenfor. På den andre siden faller handlinger som den ansatte har foretatt i arbeidsgivers interesse og etter ledelsens instruks, klart innenfor ordlyden ”på vegne av”. Handlingen må derfor være utført i foretakets interesse, slik at handlingen har tilknytning til foretaket. For at handlingen skal ha tilknytning til foretaket, må den som handler på vegne av foretaket ha positiv hjemmel for å kunne handle. Positiv hjemmel får man gjennom avtale, sedvane eller lov.³⁶

3.4.3.1 Instruksbrudd

³⁴ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 20

³⁵ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 20.

³⁶ Matningsdal og Bratholm s. 396.

Forarbeidene trekker paralleller til skadeserstatningsloven³⁷ § 2-1. Arbeidsgiveransvaret i erstatningsrett begrenses ved at det ikke omfatter ”skade som skyldes at arbeidstaker går utenfor det som er rimelig å regne med etter arten av virksomheten eller saksområdet og karakteren av arbeidet eller vervet”, jf. skadeserstatningsloven § 2-1. Av ordlyden i strl. § 48a fremkommer det ikke en slik begrensning, men ifølge forarbeidene gjelder en slik begrensning også ved foretaksstraff.³⁸

Parallellene til arbeidsgivers erstatningsansvar kan imidlertid ikke trekkes for langt. Først og fremst fordi strl. § 48a og skadeerstatningsloven § 2-1 ivaretar ulike hensyn. Arbeidsgiveransvaret skal ivareta hensynet til reparasjon og prevensjon. Reparasjonshensynet kan i erstatningsrett føre til at arbeidsgiveransvaret i praksis tøyes lenger enn det som er nødvendig ut i fra prevensjonshensynet. Som tidligere nevnt ilegges foretaksstraff hovedsakelig av preventive grunner. Dermed vil grensen for hvilke handlinger som tilregnes foretaket være snevrere, men straffeansvaret for foretak omfatter en større personkrets enn arbeidsgivers erstatningsansvar.

Overtredelse av en instruks vil normalt stride med foretakets interesser, fordi instruksene vil typisk være tiltak som forhindrer lovbrudd som gjerningspersonen har begått. På denne bakgrunn uttales det i forarbeidene at lovovertrædelse som bærer et ”klart preg av illojalitet” mot foretaket, er det ikke rimelig at foretaket skal være strafferettslig ansvarlig for. Forarbeidene eksemplifiserer med at noen ansatte dumper farlig industriavfall på en måte som strider mot instruksene de har fått.³⁹ Forarbeidene uttaler ikke noe mer om hva som skal til for at instruksbruddet skal anses for å være illojalt.

I Rt. 1993 s. 459 var det en ansatt sjåfør som hadde brutt en instruks fra sin arbeidsgiver om å tollklarere datautstyr ved grensepassering. Høyesterett så den ansattes handling som begått på vegne av selskapet, da man ikke hadde å gjøre med et slikt utpreget

³⁷ Lov om skadeserstatning av 13. juni 1969 nr. 26.

³⁸ NOU 1989:11 s. 16-17.

³⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 18.

illojalt forhold at handlingen falt utenfor. Dommen gir liten veiledning på når et instruksbrudd er illojalt.

I Rt. 2007 s. 1684 hadde en av de ansatte i selskapet tømt ut ammoniakkholdig vann i en elv, tiltros for at hans prosjektleder ba han om å ikke å gjøre det. Spørsmålet var da om den ansatte hadde handlet på vegne av foretaket selv om han hadde brutt den muntlige instruksen om å ikke tappe de ammoniakkholdige fatene ut i elven. Høyesterett uttalte i dommens avsnitt 22 at det måtte bero på en vurdering av om instruksbruddet var illojalt og upåregnelig, men går heller ikke nærmere inn på hva som ligger i ”klart illojalt preg”. Etter min mening vil dette bero på en konkret vurdering i vær enkelt sak og dersom det er tvil vil ikke handlingen oppfylle kravet om et ”klart preg av illojalitet.”

Instruksbrudd fritar imidlertid bare får ansvar når foretaket ikke kunne ha forutsett at instruksen ville bli brutt. Forarbeidene eksemplifiserer med at arbeidet og rutineene i et transportfirma er lagt opp på en måte som gjør det vanskelig å etterkomme kjøretidsreglene.⁴⁰ Ved å operere med strenge instruks som ikke er mulig å overholde kan ikke foretaket skyve ansvaret på gjerningspersonen. Hvis instruksjonsbruddet skal føre til ansvarsfrihet, må lovbruddet være upåregnelig.

Til støtte for dette kan det igjen vises til Rt. 2007 s. 1684. Spørsmålet var om foretaket kunne ”forutse” en ansatt sitt brudd på muntlig instruks. Høyesterett kom til at bruddet på instruks var påregnelig. Begrunnelsen var at lovbruddet var påregnelig allerede før instruks ble gitt, da den ansatte fire dager etter varselet tømte innholdet av et av de ammoniakkholdige fatene i elven. Videre uttalte Høyesterett at foretaket ikke hadde gjort nok for å forhindre lovbruddet.

Dessuten uttalte i Høyesterett Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 33: ” Som et utgangspunkt er det naturlig å gå ut ifra at en arbeidsgiver i liten grad kan forutse at arbeidstaker handler i strid med en konkret instruks. Generelt sett vil det derfor lettere kunne ilegges ansvar

⁴⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 18.

ved brudd på generelle instruks enn når det er tale om brudd på konkrete pålegg om å utføre en arbeidsoppgave”.

3.5 Skyld

3.5.1 Oppstiller strl. § 48a et skyldkrav?

Hovedregelen i norsk strafferett er at det kreves skyld for å kunne straffes, jf. strl. § 40. Det er imidlertid bare fysiske personer som kan utvise skyld og ikke juridiske rettssubjekter.

Strl. § 48a er taus om skyldkravet. I NOU 1989:11 s. 15 kan det synes som om det ikke forelå et krav om skyld: ” Men det tredje og fjerde vilkåret – de subjektive – gjøres det unntak for etter flertallets utkast.” På den andre siden uttales det imidlertid i neste setning: ”Det skal fortsatt gjelde et skyldkrav for den som har handlet, men da slik at også anonym og kumulativ skyld rammes.” Forarbeidene er her uklare.

Om det oppstilles et skyldkrav ved foretaksstraff har vært omstridt i juridisk teori. Spørsmålet har imidlertid fått avklaring i Rt. 2002 s. 1312 (s. 1318). Denne saken omhandlet bruk av foretaksstraff ved brudd på reglene om unnlatt flagging etter verdipapirlovgivningen. Om skyldkravet uttalte Høyesterett: ”Det gjelder et skyldkrav også i relasjon til anvendelse av foretaksstraff etter strl. § 48a. En ren konstatering av at det foreligger en objektiv overtredelse av det aktuelle straffebudet, er ikke tilstrekkelig. Betydning av bestemmelsen i første ledd annet punktum om at foretak kan straffes selv om ingen enkeltperson kan straffes, er at det er etablert et kollektivt skyldkrav, slik at også anonyme og kumulative feil rammes... For at foretaksstraff skal kunne anvendende, må det etter dette enten foreligge skyld – forsett eller uaktsomhet – hos en enkeltperson som handler på vegne av foretaket, eller anonyme og/eller kumulative feil”. Dommen slår således fast at det gjelder et skyldkrav etter strl. § 48a.

Om det kreves skyld hos foretakets ledelse har vært omdiskutert i teorien.⁴¹ Dommen inntatt i Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 37 slår fast at det ikke stilles krav til skyld hos ledelsen.

Gjeldende rett blir etter dette at det er et skyldkrav etter strl. § 48a, men det stilles ikke krav til skyld hos ledelsen.

3.5.2 Unntak for force majeure tilfeller og hendelige uhell

I forarbeidene uttales det at det ikke er meningen at et foretak skal kunne straffes for feil som skyldes hendelige uhell eller tilfeller av force majeure.⁴² Dette må anses for å være ansvarets nedre grense. Straffeansvaret er dermed ikke rent objektivt.

Om force majeure uttales det i forarbeidene at: ”Når et foretak har foretatt alt som praktisk er mulig for å unngå uhell, og dette likevel har skjedd på grunn av helt ekstraordinære forhold, bør foretaket ikke straffes. Straff tjener i slike tilfeller ikke noe rimelig formål, jf. blant annet Rt-1978-1202”.⁴³

I relasjon til hendelig uhell uttales det i forarbeidene at: ”Et hendelig uhell foreligger hvor en skade er utløst ved en handling som vurdert i ettertid viser seg ikke å skulle vært foretatt, men hvor handlingen likevel ikke kan bebreides noen.” Begrunnelsen for at hendelige uhell ikke rammes, er at straffansvaret da vil gå lenger enn erstatningsansvaret for arbeidsgiveren (foretaket). Kommisjonen mener at dette ville være urimelig. Det er heller ikke noe generelt behov for at straffansvaret rekker så langt.⁴⁴

Med dette kan vi slå fast at det er et skyldkrav i strl. § 48a, men med unntak for force majeure og hendelig uhell.

⁴¹ Eskeland s. 355-357. Se også Bratholm og Matningsdal s. 400.

⁴² Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 17.

⁴³ NOU 1989: 11 s. 16.

⁴⁴ NOU 1989: 11 s. 16.

3.5.3 Anonyme og kumulative feil

3.5.3.1 Generelt

Formuleringen i strl. § 48a første ledd annet punktum innebærer at foretaksstraff kan anvendes ved både anonyme og kumulative feil. På dette punktet skiller foretaksstraffen seg fra personansvaret ved at det ikke er nødvendig å påvise hvem som har utført lovovertrедelsen.

Til tross for at etterforskningen vil kunne klargjøre hvem som har begått den straffbare handlingen på vegne av foretaket, vil det i uoversiktlige tilfeller være ressurskrevende for påtalemyndigheten. Muligheten til å ilegge foretaksstraff ved anonyme og kumulative feil vil i uoversiktlige tilfeller være en mer effektiv bruk av påtalemyndighetens ressurser

Spørsmålet videre er om kravet til at straffebudet er ”overtrådt” får et annet innhold ved anonyme og kumulative feil. Utgangspunktet er at vilkårene for foretaksstraff er like, jf. ”det gjelder selv om” i strl. § 48a første ledd annet punktum.

3.5.3.2 Anonyme feil

Den anonyme gjerningspersonen må for det første oppfylle gjerningsbeskrivelsen i straffebudet, da anonymitet ikke skaper noen særlig problemer i forbindelse med dette.

Om straffefrihetsgrunner uttaler flertallet i Straffelovkommisjonen: ”Ved anonyme feil kan det være vanskelig å vurdere om det foreligger en straffrihetsgrunn. Men når det ikke foreligger konkrete holdepunkter for det, bør man kunne gå ut fra at dette ikke er tilfelle”.⁴⁵ Bevissspørsmålet løses gjennom en presumsjon om at det ikke foreligger

⁴⁵ NOU 1989:11 s. 16.

straffefrihetsgrunn når gjerningspersonen er anonym.⁴⁶ Videre er det også naturlig at det ikke kreves at den anonyme gjerningspersonen er tilregnelig, da det ikke stilles et slikt krav når gjerningspersonen er kjent.

Med en ukjent gjerningsperson blir det mer komplisert å føre tilstrekkelig bevis for at skyldkravet er oppfylt. Forarbeidene forutsetter at den anonyme gjerningspersonen må oppfylle skyldkravet for at foretaket skal kunne straffes.⁴⁷

Anonyme feil kan være problematisk ved straffebud som krever forsett. I forbindelse med dette eksemplifiseres det i forarbeidene at anonymt forsett foreligger når det ut ifra de faktiske forhold vil ”være klart at lovbruddet ikke kunne ha skjedd uten av noen i bedriften har handlet forsettlig.”⁴⁸

Om straffebud som krever uaktsomhet uttales det i forarbeidene: ”Ved å se på de objektive forhold ved handlingen, kan man som oftest trekke slutning om noen har handlet uaktsomt”.⁴⁹ Dette er også lagt til grunn i rettspraksis. I Rt. 1988 s. 1356 ble det ilagt foretaksstraff på bakgrunn av anonym skyld. Selskapet ble dømt for uaktsom overtredelse av forurensningsloven etter den tidligere spesialbestemmelsen om foretaksstraff i forurensningsloven § 80. Førstvoterende uttalte: ”Når det ikke er kjent hvilken person innenfor bedriften som har ansvaret for en handling eller unnlatelse, må aktsomhetsbedømmelsen nødvendigvis få et objektivt preg. Det lar seg således ikke å gjøre å bringe på det rene hvilken viten vedkommende faktisk hadde; man må nøye seg med å spørre hva vedkommende burde vite eller bringe på det rene. Nå blir nok forskjellen fra andre saker likevel ikke så stor, i det enhver aktsomhetsvurdering har en objektiv kjerne.”

3.5.3.3 Kumulative feil

⁴⁶ Høivik s. 216.

⁴⁷ NOU 1989: 11 s. 15 og 16.

⁴⁸ NOU 1989: 11 s.16.

⁴⁹ NOU 1989: 11 s.16.

Kumulative feil innebærer ingen enkeltpersons feil alene er nok til å oppfylle skyldkravet, men til sammen vil feilene oppfylle skyldkravet.

Ved kumulative feil er det imidlertid en sentral begrensning, at kumulasjonsansvaret bare kan brukes overfor straffebud som krever uaktsomhet. Kumulasjon kan ikke anvendes dersom straffebudet krever forsett. Grunnen til dette er at forsett er betinget av at den nødvendige kunnskapen foreligger hos en enkelt person.⁵⁰

Som eksempel på foretaksstraff ved kumulative feil kan det vises til Rt. 2008 s. 668. I denne saken var spørsmålet om kommunen kunne ilegges foretaksstraff etter daværende utlendingslov⁵¹ § 47 andre ledd bokstav a for å ha brukt en utenlandsk arbeidstaker som ikke hadde arbeidstillatelse, jf. strl. § 48a. Avdelingsleder B i kommunen oppfylte straffebudets skyldvilkår som var grov uaktsomhet. Om dette uttalte førstvoterende Coward i dommens avsnitt 19: ”Men hvis man skulle mene at B ikke har hatt den nødvendige faglige bakgrunn for å forstå hva som lå i brevene fra utlendingsmyndighetene, må skyldkravet etter min mening uansett anses oppfylt, og da på grunn av manglende kordinering eller veiledning fra sentralt hold i kommunen. Jeg viser her til det jeg tidligere har nevnt om at foretaksstraff kan anvendes også på grunnlag av anonyme eller kumulative feil.”

Det fremheves i forarbeidene at kumulative feil som kunne ha vært unngått med bedre kontroll- eller sikkerhetsrutiner, bør føre til at foretaket straffes. På den måten styrkes oppfordringen til å etterleve de reglene som gjelder for virksomheten. Dette vil skjerpe bedriftsledelsens aktsomhet, samtidig som ansvarspulverisering motvirkes.⁵² I motsatt fall kunne foretakene se seg tjent med uklare organisasjons- og ansvarsforhold.

3.6 Tilregnelighet

⁵⁰ NOU 1989: 11 s. 16.

⁵¹ Opphevet.

⁵² Ot. prp. nr. 27 (1990-1991) s. 17.

Ordlyden i strl. § 48a er taus. Om tilregnelighetskravet uttales det i forarbeidene at dersom det er ”klart at handlingen er begått av en utilregnelig person og foretaket ikke er noe å bebreide, vil det normalt ikke være rimelig å straffe foretaket”.⁵³ Dette er naturlig da anonyme og kumulative feil omfattes og det ikke er mulig å påvise tilregnelighet hos gjerningspersonen eller personene.

Gjeldende rett blir etter dette at det ikke er et krav om tilregnlighet etter strl. § 48a. I straffeloven av 2005 er det uttrykkelig nevnt at ingen enkeltpersoner må oppfylle vilkåret om tilregnelighet, jf. straffeloven av 2005 § 27 første ledd annet punktum.

3.7 Straffrihetsgrunn

Etter ordlyden i strl. § 48a må det sies at straffebud ikke er ”overtrådt” dersom det foreligger en straffrihetsgrunn. Av forarbeidene følger det at de objektive vilkårene må være tilstede.⁵⁴

Eskeland⁵⁵ mener imidlertid at det ikke bør legges til grunn som gjeldende rett i alle tilfelle at straff ikke er aktuelt dersom det foreligger en straffrihetsgrunn. Dersom en arbeidstaker må utøve en straffri nødrettshandling som går utover tredjemann, bør foretaket kunne straffes dersom ledelsen selv kan bebreides for å ha forårsaket nødrettssituasjonen. Eksempelvis vil dette være tilfelle hvor arbeidstakere begår en straffbar handling for å slukke en brann som skyldes at ledelsen ikke har oppfylt kravene fra Arbeidstilsynet om brannsikring. På den andre siden er det ingen grunn til å straffe foretaket dersom arbeidstakerne foretar en straffri nødvergehandling for å forsvare bedriften mot innbruddstyver. Etter Eskelands oppfatning bør det vurderes konkret om en straffrihetsgrunn som gjelder i forhold til gjerningspersonen også skal virke straffriende i forhold til foretaket.

⁵³ NOU 1989: s. 16.

⁵⁴ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 14.

⁵⁵ Eskeland s. 358.

Regelen må etter dette være at straffrihetsgrunner for fysiske gjerningspersoner også virker straffriende for foretak. Denne løsningen er videreført i straffeloven av 2005 § 27.⁵⁶

⁵⁶ Ot.prp nr. 90 (2003-2004) s. 239.

4 Skyldkrav etter ny straffelov

4.1 Straffeloven av 2005 § 27

Rettstilstanden i Rt. 2002 s. 1312 om at det kreves skyld hos den som handler på vegne av foretaket videreføres ikke i straffeloven av 2005. Straffeloven av 2005 § 27 første ledd lyder:

”Når et straffebud er overtrådt av noen som har handlet på vegne av et foretak, kan foretaket straffes. Det gjelder selv om ingen enkeltperson har utvist skyld eller oppfylt vilkåret om tilregnelighet, jf. § 20.”

Etter straffeloven av 2005 § 27 første ledd annet punktum kan foretaksstraff ilegges selv om “ingen enkeltperson har utvist skyld”. Dette innebærer at skyldgraden som kreves etter det aktuelle straffebudet ikke har betydning ved foretaksstraff, og at det heller ikke gjelder et skyldkrav ved anonyme og kumulative feil.⁵⁷

Unntaket om at foretaksstraff ikke kan ilegges dersom overtredelsen må anses som et hendelig uhell eller utslag av force majeure, videreføres i straffeloven av 2005.⁵⁸

Med dette kan det slås fast at vi har et objektivt straffansvar, men med unntak for force majeure og hendelige uhell.

4.2 Er foretak vernet av uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2)?

⁵⁷ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) s. 431.

⁵⁸ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) s. 242.

Det følger av EMK art. 6 (2) at:

“Everyone charged with a criminal offence shall be presumed innocent until proved guilty according to law.”

Rettighetene etter EMK art. 6 (2) tilkommer ”everyone”. Ut ifra ordlyden virker det som om foretak ikke er et rettighetssubjekt etter EMK art. 6 (2), da ordene ”innocent” og ”guilty” forutsetter menneskelig vilje.

Kjerneområdet for EMK art. 6 (2) er fysiske personer, men av EMD praksis fremgår det at uskyldspresumsjonen også kan gjelde foretak. Det kan for eksempel vises til Aannemersbedrijf Gebroeders Van Leeuwen B.V. against the Netherlands⁵⁹, hvor EMD på s. 7 uttalte: ”the Court will assume that Article 6 applies to legal persons in the same way as it does to individuals.”

Foretak er således vernet av uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2).

4.3 Er et objektivt straffeansvar ved foretaksstraff i samsvar uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2)?

Det er viktig å sonde mellom skyldpresumsjoner og objektivt straffansvar. Objektivt straffansvar vil si straffebud som ikke krever skyld for å ilegge straff. Skyldpresumsjon betyr at den tiltalte anses som skyldig med mindre vedkommende beviser sin uskyld.

Om et objektivt straffansvar ved foretaksstraff vil være i samsvar med EMK art. 6 (2) er ikke behandlet i forarbeidene til straffeloven av 2005. I Rt. 2007 s. 1684 (avsnitt 38) uttalte Høyesterett at det ikke strider mot EMK art. 6 (2) å ilegge foretaksstraff uten krav til skyld hos foretakets ledelse.

⁵⁹ Dom 25. januar 2000 (Application nr. 32602/96) s. 7.

Ordlyden i EMK art. 6 (2) gir ingen svar på om uskyldspresumsjonen stiller krav til innholdet i materielle straffbarhetsvilkår.

I Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 48 uttaler Høyesterett: ” Forsvareren har anført at ileggelse av foretaksstraff uten noe skyldkrav for ledelsen, vil være i strid med uskyldspresumsjonen i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon artikkel 6 nr. 2. Denne anførselen kan etter mitt syn ikke føre frem.” Kjennelsen drøfter imidlertid ikke om det at det ikke kreves skyld hos ledelsen i selskapet vil være i strid med EMK art. 6 (2).

Det foreligger imidlertid en rekke EMD dommer om kravet til innholdet i legalpresumsjoner. Den sentrale EMD dommen på området er *Salabiaku v. France*.⁶⁰ I denne saken ble *Salabiaku* idømt en bot på 100.000 franske francs for smugling etter den franske tolloven. Den franske tolloven inneholdt en legalpresumsjon om at besitteren anes skyldig i smugling med mindre han beviser sin uskyld. *Salabiaku* hevdet at han ikke visste at kofferten han hadde med seg gjennom tollene inneholdt narkotika. Da bestemmelsen i den franske tolloven nesten var objektiv, anførte *Salabiaku* at bestemmelsen var i strid med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2).

Om legalpresumsjoner uttalte EMD i avsnitt 28: ” It requires States of confine them within reasonable limits which take into account the importance of what is at stake and maintain the rights of the defence”.

EMD uttalte at denne grensen ikke var overskredet, da det i fransk rettspraksis var lagt til grunn at tiltalte kunne frikjennes ved ”force majeure”. Dermed konkluderte EMD med at presumsjonsregelen i den franske tolloven ikke var i strid med EMK art. 6 (2).

I *Janosevic v. Sweden*⁶¹ ble det med henvisning til avsnitt 28 i *Salabiaku v. France* uttalt i avsnitt 101: ”Thus, in employing presumptions in criminal law, the Contracting States are required to strike a balance between the importance of what is at stake and the rights

⁶⁰ Dom 7. oktober 1988 (Application no. 10519/83).

⁶¹ Dom 23. Juli 2002 (Application no. 34619/97).

of the defence; in other words, the means employed have to be reasonably proportionate to the legitimate aim sought to be achieved”.

EMD har slått fast at skyldpresumsjoner ikke er i strid med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2), så lenge regelen er innenfor proporsjonalitetsbegrensningen. Dette har EMD slått fast gjennom en rekke dommer.⁶²

Proporsjonalitetsvurderingene som ble anvendt i de ovennevnte EMD dommene var i forbindelse med skyldpresumsjoner og ikke objektive straffbarhetsvilkår.

I to avgjørelser har Høyesterett lagt til grunn at ved vurdering av om objektive straffbarhetsvilkår er i samsvar med EMK art. 6 (2), må den samme proporsjonalitetsvurderingen utviklet av EMD for presumsjoner anvendes. I Rt. 2004 s.1275 uttalte Høyesterett på s. 1280: ”I den proporsjonalitetsvurderingen som EMD legger opp til i de tidligere nevnte avgjørelsene, og som norske domstoler også må foreta...”.

Problemstillingen ble satt på spissen for fullt for Høyesterett i plenumskjennelsen inntatt i Rt. 2005 s. 833.⁶³ I denne saken vurderte Høyesterett om det objektive straffbarhetsvilkåret i strl. § 195 tredje ledd var i strid med uskyldspresumsjonen. Saken gjaldt en 20 år gammel mann som hadde samleie med en jente på 13 år og tre måneder. Spørsmålet i saken var om villfarelsen om fornærmedes alder kunne fritta for skyld etter strl. § 195 tredje ledd; ”villfarelse om alder utelukker ikke straffeskyld”. Høyesterett kom til at strl. § 195 tredje ledd var i strid med EMK art. 6 (2). For at bestemmelsen skulle være i samsvar med uskyldspresumsjonen, måtte § 195 tredje ledd tolkes slik at den ga plass for en aktsomhetsvurdering tilsvarende § 196 tredje ledd.

I begrunnelsen uttalte flertallet at proporsjonalitetsvurderingen som var utviklet gjennom EMD praksis for presumsjoner, måtte på samme måte gjelde for objektive

⁶² Eksempelvis kan det vises til Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden, dom 3. juli 2002 (Application no. 396985/97).

⁶³ Dissens 15-2.

materielle straffbarhetsvilkår.⁶⁴ I begrunnelsen om likestilling av presumsjoner og objektive straffbarhetsvilkår uttaler Høyesterett i avsnitt 71: ”Det vil ofte være naturlig å se et objektivt straffbarhetsvilkår som en regel som presumerer skyld, uten at det er anledning til å føre motbevis.”

Rettsoppfatningen i norsk rett har etter Rt. 2005 s. 833 vært at et objektivt straffeansvar kan være i samsvar med EMK art. 6 (2) dersom det er proporsjonalt. Bakgrunnen for dette har vært at det ikke fantes noen realitetsavgjørelser fra EMD som direkte tok for seg hvorvidt objektive straffbarhetsvilkår var i strid med EMK art. 6 (2). Problemstillingen er nylig avklart i EMDs avvisningsavgjørelse *G. v. the United Kingdom*.⁶⁵

I denne saken hadde en 15 år gammel gutt samleie med en 12 år gammel jente. Etter den engelske bestemmelsen var den som hadde vaginal, anal eller oral sex med et barn under 13 år skyldig for voldtekt. Gutten ble dømt for voldtekt etter § 5 om seksualforbrytelser Act 2003 i engelsk rett. Bestemmelsen var utformet på en slik måte at det kun var et krav om at gjerningspersonen gjennomførte den seksuelle handlingen. Overfor EMD klagde gutten over at den engelske bestemmelsen ikke var forenlig med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2).

I *G. v. the United Kingdom* avsnitt 29 konkluderer domstolen slik: “The Court does not consider that Parliament's decision not to make available a defence based on reasonable belief that the complainant was aged 13 or over can give rise to any issue under Article 6 §§ 1 or 2 of the Convention. Section 5 of the 2003 [Act] does not provide for presumptions of fact or law to be drawn from elements proved by the prosecution. The principle considered in *Salabiaku* (cited above) therefore has no application here.”

⁶⁴ Rt. 2005 s. 833 avsnitt 74. I sin artikkel ”objektivt straffansvar – unntak fra skyldkravet i norsk strafferett og forholdet til uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2)” på s. 542 konkluderer Gemetchu Hika med at det er gode grunner til å tro at en regel om objektiv straffansvar ved foretaksstraff etter straffeloven av 2005 § 27 vil være i samsvar med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2).

⁶⁵ Dom 30. august 2011 (Application no. 37334/08). I denne saken var det en temmelig parallell engelsk straffebestemmelse med alder som objektivt straffbarhetsvilkår slik som i strl. § 195.

Her slår EMD fast at proporsjonalitetsvurderingen som legges til grunn i Salabiaku-avgjørelsen ikke gjelder ved straffebestemmelser om seksuallovbrudd som gjør alder til et objektivt straffbarhetsvilkår. På denne bakgrunn ble klagen avvist og EMD uttalte følgende i dommens avsnitt 30: “It follows that this part of the application is incompatible *ratione materiae* with the provisions of the Convention and must be rejected in accordance with Article 35 §§ 3(a) and 4 of the Convention.” I denne saken gjelder ikke EMK art. 6 (2) ved objektive straffbarhetsvilkår, da dette faller utenfor anvendelsesområde til EMK art. 6 (2).

Om forholdet mellom nasjonal lovgivning og EMK art. 6 uttaler EMD i avsnitt 27: “It is not the Court's role under Article 6 §§ 1 or 2 to dictate the content of domestic criminal law, including whether or not a blameworthy state of mind should be one of the elements of the offence or whether there should be any particular defence available to the accused”. Dette er en helt generell uttalelse som slår fast at objektive straffbarhetsvilkår ikke er i strid med EMK art. 6 (2). Domstolen gjør heller ingen reservasjoner for spesielle tilfeller.

Betydning av rettspraksis er ikke direkte regulert i Wien-konvensjonen. Hensynet til konsekvens og forutberegnlighet tilsier imidlertid at domsavgjørelser tillegges vekt. EMD vil i sin rettsanvendelse tillegge rettspraksis vekt. EMD tillegger avvísningsavgjørelser vekt som rettskilde.⁶⁶

Høyesterett har tidligere hatt som utgangspunkt at en avvísningsavgjørelse ikke vil ha samme vekt som en realitetsdom, jf. f.eks. Rt. 2005 s. 833 avsnitt 69 (flertallet) og avsnitt 104(mindretallet). Unntak fra dette kan imidlertid tenkes, hvis avvísningsavgjørelsen innholder en grundig begrunnelse, og er avsagt av like mange dommere som en realitetsavgjørelse, jf. Rt. 2006 s. 1409 i avsnitt 53. G. v. the United Kingdom er avsagt av like mange dommere som i en realitetsavgjørelse (syv dommere). Den generelle uttalelsen om at objektivt straffbarhetsvilkår ikke er i strid med EMK art. 6 (2) klar og det at det er en enstemmig avvísningsavgjørelse. Det som imidlertid kan

⁶⁶ Bendiktsen s. 70.

svekke avvisningsavgjørelsens vekt er at det ikke er en dom og at den generelle uttalelsen ikke er grundig begrunnet fra EMD.

Høyesterett skal ikke utvikle konvensjonen, da det er EMD's oppgave å tolke EMK.⁶⁷ Derfor prøvde Høyesterett i Rt. 2005 s. 883 å sørge for at norsk rett var i samsvar med EMD's praksis ved å foreta en proporsjonalitetsvurdering av objektive straffbarhetsvilkår. Avvisningsavgjørelsen *G. v. the United Kingdom* har gjort en vesentlig endring i rettstilstanden som er lagt til grunn i Rt. 2005 s. 833. Objektive straffbarhetsvilkår er ikke i strid med uskyldspresumsjonen i EMK art. 6 (2). I saken *G. v. the United Kingdom* gjelder det en inngripende reaksjon, nemlig fengselsstraff. Ved foretaksstraff vil straffen være mindre inngripende, da det som regel er tale om en bot. Dette tilsier at det ikke er noen grunn til at norske domstoler vil legge til grunn et annet syn. Konklusjonen blir dermed at et objektivt straffeansvar ved foretaksstraff etter straffeloven av 2005 § 27 ikke er i strid med EMK art. 6 (2).

Gode grunner taler for at Høyesterett vil følge EMD's praksis dersom de blir fremlagt en ny sak hvor problemstillingen er om objektive straffbarhetsvilkår er i samsvar med EMK art. 6 (2), da praksis fra norske domstoler skal være i samsvar med internasjonale organer. Når det gjelder proporsjonalitetsvurderingen som ble lagt til grunn i *Salabiaku*-dommen gjelder den fortsatt, men kun ved legalpresumsjoner.

⁶⁷ Rt. 2005 s. 833 avsnitt 45.

5 Straffeansvarets fakultative karakter

5.1 Må foretaket straffes?

Ved avgjørelsen av spørsmålet om foretaksstraff skal ilegges skal momentene i strl. § 48b vektlegges, da lovgiveren har nevnt de viktigste momentene uttrykkelig.

Momentlisten er ikke uttømmende, jf. ”særlig tas hensyn til” i strl. § 48b.

Ordet “kan” i strl. § 48a fremhever den grunnleggende forskjellen mellom straffansvar for juridiske subjekter og straffansvar for fysiske personer. Som hovedregel er straffansvaret for fysiske personer obligatorisk: Foreligger vilkårene for straff, skal straffen ilegges. Men straffeansvar for foretak er fakultativt, straffen må altså ikke ilegges selv om vilkårene er oppfylt. Foretaksstraff supplerer det individuelle straffansvaret.

Bakgrunnen for straffens fakultative karakter var at det var en nokså uvanlig strafferettslig konstruksjon som lovgiveren mente “var en nødvendig motvekt mot det prinsipielt sett meget vidtrekkende foretakansvaret”.⁶⁸

Det at det ikke kan stilles opp noen generell presumsjon om at et foretak bør straffes når vilkårene i strl. § 48a er oppfylt, skyldes at behovet for foretaksstraff kan variere fra sak til sak.⁶⁹ Det er ikke meningen at brudd på alle typer straffebud skal føre til foretaksstraff. Om det var slik at straffeansvaret var absolutt, kunne det oppstå situasjoner der straffen kunne anses som urimelig.

⁶⁸ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 22.

⁶⁹ Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 41.

Ileggelse av foretaksstraff er avhengig av ”skjønn hos påtalemyndighetene og domstolene”.⁷⁰ I Innst.O .nr. 55 (1990-1991) side 3 utales det at ”foretaksstraff ikke bør anvendes i andre tilfeller enn hvor dette anses hensiktsmessig”. Videre er skjønnsutøvelsen til påtalemyndigheten bundet av de forvaltningsrettslige kravene til saklighet og forsvarlighet.⁷¹ Dermed kan man si at påtalemyndigheten må forfølge et foretak dersom en saklig og forsvarlig vurdering tilsier at foretaksstraff er hensiktsmessig.

5.2 Momentene i vurderingen

Momentene i strl. § 48b gjør seg både gjeldende i vurderingen av om straff skal ilegges og straffeutmålingen. Strl. § 48b lyder som følgende:

”Ved avgjørelsen av om straff skal ilegges et foretak etter § 48 a, og ved utmålingen av straffen overfor foretaket skal det særlig tas hensyn til

- a) straffens preventive virkning,*
- b) overtredelsens grovhet,*
- c) om foretaket ved retningslinjer, instruksjon, opplæring, kontroll eller andre tiltak kunne ha forebygget overtredelsen,*
- d) om overtredelsen er begått for å fremme foretakets interesser,*
- e) om foretaket har hatt eller kunne ha oppnådd noen fordel ved overtredelsen,*
- f) foretakets økonomiske evne,*
- g) om andre reaksjoner som følge av overtredelsen blir ilagt foretaket eller noen som har handlet på vegne av det, blant annet om noen enkeltperson blir ilagt straff.”*

Jeg har valgt å fokusere på reaksjonsfastsettelsen (bøtestraff) og kommer til å behandle momentene kort under dette punktet, da jeg kommer tilbake til momentene i kapittel syv.

⁷⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 23.

⁷¹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 22.

Bokstav a. Straffens preventive virkning

Hovedformålet for straff er prevensjon, som er et viktig moment i den fakultative vurderingen.

Som eksempel kan det vises til Rt. 2000 s. 2023, hvor Høyesterett la vekt på allmennpreventive hensyn ved avgjørelse av om straff skulle ilegges og uttalte på s. 2027 og 2028: ” På samme måte som lagmannsretten har jeg kommet til at det av allmennpreventive grunner må reageres med foretaksstraff overfor Losje Karakterens Prøve.” Momentet i strl. § 48b bokstav a må også ses i sammenheng med flere av momentene som skal vurderes under strl. § 48b, da det kan tale for straff ved at andre momenter tolkes i lys av a.

Bokstav b. Overtredelsens grovhet

Momentet i strl. § 48b bokstav b er også viktig i den fakultative vurderingen. For eksempel ble det lagt vekt på overtredelsen grovhet ved illeggelse av straff i Rt. 2009 s. 1595, da ti dyr døde på grunn av feilforing og de øvrige dyrene ble utsatt for betydelig lidelser (grovt brudd på dyrevernloven § 31).

Bokstav c. Manglende retningslinjer, instruksjon m.v.

Dette momentet er spesielt viktig i den fakultative vurderingen og må ses i sammenheng med strl. § 48b bokstav a, da dette er en del av begrunnelse for foretaksstraff. Dersom foretaket har muligheten til å forebygge overtredelsen, men ikke gjør det, vil den preventive effekten av å straffe være stor.

Det momentet er spesielt fremhevet i Rt. 2007 s. 1684. Her hadde en ansatt tømte ut ammoniakkholdig vann i en elv, i strid med en instruks fra sin overordnede som førte til omfattende fiskedød. Høyesterett la vekt på i den fakultative vurderingen at det var manglende retningslinjer, opplæring og internkontroll og at foretaket dermed ikke hadde gjort det som var tilstrekkelig for å forebygge lovovertrædelsen.

Bokstav d. Fremme foretakets interesser

Under dette momentet kreves det ikke at hensikten er å begå et lovbrudd. Det er

tilstrekkelig at hensikten er å fremme foretakets interesser. Formålet med lovbruddet kan for eksempel være å oppnå ”goodwill”. Dette momentet var sentralt i Rt. 1995 s. 1922 og i denne saken uttalte retten på s. 1931: ”ulovlige kalkulasjonssamarbeidet skjedde for å fremme selskapets interesser og at selskapene har hatt en vesentlig vinning ved samarbeider. ”

Bokstav e. Fordel

Dette momentet er beslektet med strl. § 48b bokstav d. Fordelen trenger ikke å være av økonomisk art.⁷² I Rt. 2000 s. 2023 (s. 2028) ble det lagt vekt på i den fakultative vurderingen at losjen hadde oppnådd betydelig vinning.

Bokstav f. Foretakets økonomiske evne

Strl. § 48b bokstav f kan få betydning ved illeggelse av straff, men er mest sentralt ved straffeutmåling.

Bokstav g. Om andre reaksjoner som følge av overtredelsen blir ilagt foretaket eller noen som har handlet på vegne av det, blant annet om noen enkeltperson blir ilagt straff”

Dette momentet er særlig aktuelt for å unngå dobbelstraff for eiere av mindre foretak.

I tillegg til momentene opplistet i strl. § 48b ser Høyesterett på likhetshensynet.⁷³ Videre er lav oppdagelses risiko⁷⁴ for lovbruddet også et aktuelt moment i den fakultative vurderingen selv om momentet ikke er nevnt i oppregningen.

5.3 Nytt moment i straffeloven av 2005

I straffeloven av 2005 § 28 (videreføring av strl. § 48b) har det blitt foretatt en liten endring. Det er blitt tilføyd et nytt moment som lyder:

⁷² Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 20.

⁷³ O. prp. nr. 27 (1990-1991) s. 35

⁷⁴ Lav oppdagelses risiko var for eksempel et viktig moment i den fakultative vurderingen i dommen inntatt i Rt. 2009 s. 1595 (avsnitt 28).

”h) om overenskomst med fremmed stat forutsetter bruk av foretaksstraff”.

Et samarbeid på tvers av landegrensene, vil gjøre det vanskelig for foretakene å unndra seg ansvar samtidig som det ytterligere kan styrke straffebudenes preventiv effekt. Det internasjonale samarbeidet Norge er en del av, knytter seg spesielt til økonomisk kriminalitet.

5.4 Kort om medienes særstilling

I rettspraksis tillegges mediers særstilling vekt i den fakultative vurdering. I denn sammenheng kan det vises til Rt. 2001 s. 1379, hvor en eller flere journalister kjøpt ecstasytabletter i forbindelse med en serie artikler om narkotikaproblemer i Stavanger. Høyesterett ila ikke Stavanger Aftenblad foretaksstraff. I sin begrunnelse uttalte førstvoterende: ”I ei slik skjønsvurdering må det vere rett å leggje vekt på omsynet til vern av ytringsfridommen og med det også på arbeidskåra til media. Aviser og andre media har viktige oppgåver i å opplyse og setje under drøfting ulike sider ved samfunnet. Omsetning og bruk av narkotika representerer eit stort samfunnsproblem, og media har ei oppgåve i å avdekkje og synleggjere dette. Det er grunn til å leggje vekt på at dette blir gjort i samfunnets interesse.” Videre viser Høyesterett til dommen om Østlands Bladet Rt. 1998 s. 652 som fremhever medienes samfunnsmessige rolle. Når det gjelder arbeidsmetoden ble det også tatt hensyn til denne, da Høyesterett mente at disse også kunne tjene generelle samfunnsinteresser.

Politiske partiet er gitt den samme særstillingen som medier, jf. Rt. 2004 s. 1457.

6 Hvilke reaksjoner kan anvendes overfor foretak?

6.1 Innledning

De aktuelle straffereaksjoner overfor foretak fremkommer av strl. § 48a tredje ledd:

”Straffen er bøter. Foretaket kan også fradømmes retten til å utøve virksomheten eller forbys å utøve den i visse former, jf. § 29.”

Etter norsk rett er både bot og rettighetstap straff, jf. strl. § 15. I det følgende vil jeg behandle de strafferettslige reaksjonene som kan ilegges ved foretaksstraff etter strl. § 48a tredje ledd. Videre vil jeg også se nærmere på inndragning og forelegg.

6.2 Bot

Normalt vil foretaksstraffen være bot, jf. strl. § 48a tredje ledd første punktum. I de fleste tilfeller vil boten gi tilstrekkelig preventiv effekt, eventuelt sammen med inndragning.⁷⁵

Selv om et straffebud bare gir hjemmel for fengselsstraff, kan bot ilegges. Da foretak ikke kan fengsles, fastsettes det ikke subsidiær fengselsstraff, jf. strl. 28 annet ledd. Ved fastsettelse av botens størrelse må det legges vekt på straffeutmålingsmomentene i strl. § 48b.

⁷⁵ Ot. prp. nr. 27 (1990-1991) s. 32.

6.3 Rettighetstap

Rettighetstap kan også anvendes overfor et foretak i medhold av strl. § 29, jf. strl. § 48a tredje ledd annen punktum. Dette er en inngripende reaksjon, som ofte vil ramme foretaket hardt, da det kan miste retten til å drive sin næringsvirksomhet helt eller delvis. Dessuten kan det ramme uskyldige tredjepartsinteresser, ved for eksempel å sette arbeidsplasser i fare eller hindre verdiskapning i et lokalsamfunn.

Det følger av forarbeidene at man bør være varsom med å bruke denne reaksjonsformen. Rettighetstap bør bare anvendes når samfunnsmessighensyn tilsier det. For eksempel kan det være tilfelle der en bedrift gjentatte ganger forsettlig eller grovt uaktsomt slipper ut store mengder giftig avfall fordi den ønsker å spare utgiftene til renseanlegg.⁷⁶

Siden rettighetstap kan ramme et foretak hardt, er det mulig å hindre at foretaket utøver virksomheten i ”visse former”. Forarbeidene eksemplifiserer med en bedrift som produserer flere forskjellige produkter og at et av produktene i produksjonsprosessen krever spesielle sikkerhetstiltak etter arbeidsmiljøloven. Dersom bedriften ikke følger sikkerhetsforskriftene, kan den fradømmes retten til å produsere dette ene produktet.⁷⁷

På grunn av likhetshensynet har kommisjonen i forarbeidene uttalt at den ikke ville utelukke muligheten for rettighetstap også overfor offentlig virksomhet.⁷⁸

Per i dag foreligger det ingen Høyesterettsdom hvor rettighetstap er ilagt et foretak.

6.4 Inndragning

Selv om inndragning ikke er nevnt i strl. § 48a, er det sikker rett at inndragning kan

⁷⁶ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 33.

⁷⁷ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s.34.

⁷⁸ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 33.

brukes overfor foretak, jf. rettspraksis⁷⁹ og forarbeidene.⁸⁰ Strl. § 34-38 gir hjemmel for inndragning. Etter norsk rett regnes ikke inndragning som straff.

Hovedformålet bak reglene om inndragning er at det ikke skal lønne seg å begå straffbare handlinger. Om et foretak skal tjene på å begå straffbare handlinger, vil det være urettferdig overfor de foretakene som følger loven. Rettferdighetshensynet begrunner derfor inndragning: Den fordelen foretaket har oppnådd ved den straffbare handlingen, skal bli fratatt foretaket.⁸¹

Fangst oppnådd ved ulovlig fiske er et eksempel hva som kan inndras. Også besparelser kan inndras, for eksempel et beløp som tilsvarer de besparelsene som et foretak har hatt ved ikke å installere et renseanlegg som ville ha forhindret ulovlig forurensning. Videre kan også inndragning skje ved anonyme og kumulative feil, siden slike feil er nok til å begrunne straffansvar for foretaket.⁸²

I straffeloven av 2005 er inndragning tilføyd i strl. § 27 tredje ledd annet punktum for oversiktens skyld.

6.5 Forelegg

Etter straffeprosessloven (strpl.) § 255 kan påtalemyndigheten utferdige forelegg der en sak avgjøres med bot eller inndragning. De fleste sakene om foretaksstraff blir avgjort ved forelegg. En slik fremgangsmåte kan brukes i saker som er kurante, da dette er en svært praktisk måte å avgjøre saken på. Ved å gjøre dette sparer rettsvesenet både tid og arbeid, samt at foretaket vil slippe belastningen det er å ha en straffesak mot seg.

Vedtas forelegget vil det ha samme rettsvirkning som en rettskraftig dom, j. strpl. § 258 (2). Dersom forelegget ikke vedtas, vil retten behandle saken.

⁷⁹ i Rt. 2008 s. 598 ble et redderi ilag et inndragningsbeløp på 10 500 000 kr.

⁸⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990 - 1991) s. 32.

⁸¹ Ot.prp. nr. 27 (1990 - 1991) s. 32.

⁸² Ot.prp. nr. 27 (1990 - 1991) s. 32.

7 Reaksjonsfastsettelsen

7.1 Innledning

Under dette punktet vil jeg redegjøre for innholdet i de enkelte momentene opplistet i strl. § 48b, samtidig skal jeg se nærmere på om Høyesterett følger momentlisten ved utmåling av bøter.

Det foreligger begrenset med Høyesterettsdommer som drøfter straffeutmålingen ved foretaksstraff. Bakgrunnen for dette er at foretaksstraff i stor utstrekning ilegges som forelegg. Dessuten foretar Høyesterett straffeutmålingen til slutt, etter at retten har vurdert om foretaksstraff skal ilegges og dermed er det ikke alltid slik at spørsmålet om straffeutmåling blir aktuelt for Høyesterett.

De sentrale momentene det ses hen til ved utmålingen av straffen er opplistet i strl. § 48b. Momentlisten er imidlertid ikke uttømmende, jf. ordlyden ”særlig tas hensyn til”. Momentlisten bidrar til at domstolen i en viss grad blir ført i en bestemt retning hva gjelder straffeutmålingen ved at skjønnets blir mer bundet, samtidig som det dannes en mer ensartet praksis.

Selv om straffeutmålingen skjer etter en helhetsvurdering, vil jeg i det følgende prøve å luke ut og se på de enkelt momentene hver for seg. Dette er interessant å se nærmere på fordi lovgiver her har tatt i bruk en lovgivningsteknikk som ikke er vanlig ved straffeutmåling. Tradisjonelt overlates det til domstolen å fastsette straffenivå, herunder hvilke forhold det skal sees hen til. Dette var en hensiktsmessig tilnærming fordi foretaksstraff på visse områder atskiller seg fra tradisjonell straff, og lovgiver ville at det skulle ses hen til enkelte særlige forhold ved utmålingen.

Ved fastsettelse av botens størrelse har domstolen en begrunnelsesplikt, jf. strpl. § 40 andre ledd. Begrunnelseskravet er imidlertid ikke strengt. Dermed er det ikke sikkert straffeutmålingsvurderingen i domsbegrunnelsen gir det hele og fulle bildet av hvilke momenter Høyesterett har lagt vekt på ved fastsettelse av botens størrelse. Derfor kan

det være grunn til å se hen til momentene de har betonet i den fakultative vurderingen (fordi den sammenfaller) og de øvrige forholdene Høyesterett trekker frem andre steder i domspremissene.

Teknikken med momentliste under straffeutmåling er også brukt i straffeloven av 2005, hvor man i §§ 77 og 78 har momentlister for hva som skal anses som skjerpende og formildende omstendigheter. I forarbeidene til straffeloven av 2005 uttales det:

”Departementets forslag medfører ingen endring i rollen Høyesterett har når det gjelder gradvis å utvikle og normere norsk straffeutmålingspraksis. Bestemmelsene har likevel karakter av å være « tvingende hovedregler ». De opplistede omstendighetene i lovforslagene er av en slik art at de skal tas i betraktning ved straffeutmålingen og normalt også tillegges betydning. På den annen side er bestemmelsene generelle, og retter seg mot tilfeller som faller innenfor et rommelig avgrenset normalnivå. Er man utenfor normalområdet, kan det være riktig å se helt bort fra de lovfestede straffeutmålingsmomentene.”⁸³

Som vi ser så vil lovgiver at Høyesterett skal følge momentlisten i straffeloven av 2005 §§ 77 og 78. På samme måte ønsker lovgiver at momentlisten i strl. § 48b blir fulgt. Det kan derfor være grunn til å se nærmere på hvorvidt Høyesterett lojalt har fulgt opp momentlisten i strl. § 48b.

7.2 Prevensjon

Hovedbegrunnelsen for enhver straffereaksjon, også foretaksstraff, er atferdsregulering. Momentet om straffens preventive virkning i strl. § 48b bokstav a vil dermed være et sentralt moment i straffeutmålingen.

⁸³ Ot.prp. nr.8 (2007-2008). Om lov om endringer i straffeloven 20. mai 2005 nr. 28 mv. (skjerpende og formildende omstendigheter, folkemord, rikets selvstendighet, terrorhandlinger, ro, orden og sikkerhet, og offentlig myndighet) s. 268.

Det er fremhevet i rettspraksis at allmennpreventive hensyn særskilt gjør seg gjeldende i forurensningssaker. Til støtte for dette kan det vises til Rt. 2007 s. 1684 som gjaldt brudd på forurensningslovens § 78, da en av de ansatte i selskapet tømte ammoniakkholdig vann i en elv og dermed forårsaket omfattende fiskedød i elven. I dommens avsnitt 47 uttalte førstvoterende: ”Påtalemyndighetene har pekt på at allmennpreventive hensyn er viktig i forurensningssaker. Miljøet representerer et felles gode som har særskilt behov for vern mot inngrep. Jeg er enig i dette...”

Miljøhensynet gjør seg gjeldende ved miljøkriminalitet. Dette har sammenheng med at hensynet til å ivareta miljøet står sterkt i norsk rett. At miljøhensynet er forankret i grl. § 110 b gir et signal til domstolene om at miljøhensyn er viktig ved tolkning av lovverket.

Videre viste førstvoterende Sverdrup i Rt. 2007 s. 1684 i avsnitt 47 til uttalelsen i Rt. 2004 s. 1645 avsnitt 39 som også gjaldt brudd på forurensningsloven § 78 første ledd: ”Avfallshåndtering er en økende virksomhet, til dels med mulighet for stor fortjeneste. Samtidig kan det være kostnadskrevende å håndtere avfallet på en forsvarlig måte. Et ønske om å tjene mest mulig og om å bevare arbeidsplasser kan friste mindre ansvarlige aktører til å nedprioritere miljøtiltak. Samtidig kan oppdagelsesrisikoen være liten. Allmennpreventive hensyn tilsier derfor etter mitt syn at det i vår sak idømmes en følbar reaksjon.”⁸⁴

Hvor enkelt eller vanskelig det er å avdekke et straffbart forhold vil variere med type overtredelse. Er det vanskelig å oppdage det straffbare forholdet taler hensynet til prevensjon for en strengere reaksjon. Bakgrunnen for det er at hensynet til prevensjonen tilsier at foretakets økonomiske fordel ved lovovertrедelsen bør være mindre enn den økonomiske kostnaden forbundet med overtredelsen. Den økonomiske kostnaden forbundet med lovovertrедelsen kan anses som botens størrelse multiplisert med sannsynligheten for å bli dømt. Dersom sannsynligheten for å bli dømt er liten, må

⁸⁴ I bransjer hvor miljøfarlige avfaller håndteres, vil det gjennomgående være fare for at miljøtiltak nedprioriteres får å oppnå større fortjeneste, jf. Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 48.

boten være større fordi den økonomiske kostnaden forbundet med lovovertrædelsen er større enn den økonomiske fordelene med lovovertrædelsen.

På den andre siden kan dette virke urimelig og vilkårlig overfor foretaket som skal straffes. Først og fremst fordi straffeskjerpelsen er begrunnet i at lovbruddet er vanskelig å oppdage. På den måten vil en overtrædelse som kanskje ikke er så straffverdig bli en overtrædelse som det er viktig å slå hardt ned på. Allmennpreventive hensyn taler imidlertid sterkere for at overtrædelser som har lav oppdagelsesrisiko fører til straffeskjerpelse. En slik forståelse er i samsvar med forarbeidene der det uttales: ”Det må ikke fremstå som lønnsomt å overtre loven, risikoen tatt i betraktning”.⁸⁵ Uttalelsene i forarbeidene tilsier at boten bør settes slik at den økonomiske risikoen ved lovbruddet er større enn den økonomiske fordelene, jf. betraktningene i avsnittet over.

Det foreligger flere eksempler fra Høyesterett, hvor prevensjonshensynet (liten oppdagelsesrisiko) har vært et straffeskjerpene moment. Eksempelvis kan det vises til Rt. 2007 s. 1841. I denne saken hadde et flyselskap misbrukt forretnings- og bedriftshemmelighetene til et annet flyselskap. I den fakultative vurderingen på avsnitt 36 i dommen uttaler førstvoterende Tjomsland: ”det gjelder en type straffbare handlinger om det er vanskelig å oppdage, og det må antas at den preventive effekt av å anvende foretaksstraff i slike tilfelle vil kunne være betydelig”.

Selv om prevensjonshensynet (liten oppdagelsesrisiko) ikke uttrykkelig er nevnt under straffeutmålingen i Rt. 2007 s. 1841, er det nærliggende å tro at hensynet har vært et sentralt straffeskjerpene moment i utmålingen, da prevensjonshensynet var et tungtveiende moment i den fakultative vurderingen.⁸⁶

Rt. 2009 s. 1595 gjaldt brudd på dyrevernsloven § 31, hvor ti dyr omkom og øvrige dyr ble utsatt for betydelige lidelser på grunn av feilforing. I denne saken var også prevensjonshensynet (liten oppdagelsesrisiko) et tungtveiende moment i den fakultative

⁸⁵ Ot prp .nr. 27 (1990-1991) s. 32.

⁸⁶ Rt. 2007 s. 1841 avsnitt 36.

vurderingen⁸⁷, slik som i Rt. 2007 s. 1841 avsnitt 36. Også her må det antas at prevensjonshensynet var et straffeskjerpende moment selv om det uttrykkelig ikke ble nevnt i utmålingen.

Når prevensjonshensynet (liten oppdagelsesrisiko) er et tungtveiende moment i den fakultative vurderingen, er det nærliggende å tro at Høyesterett ikke anser det som nødvendig å nevne det igjen i straffeutmålingen, selv om det er et tungtveiende straffeskjerpende moment.

Med dette kan vi slå fast at liten oppdagelsesrisiko fører til skjerpet straff. Det kan enten tolkes inn i strl. § 48b bokstav a eller ses på som et selvstendig moment.

Etter en gjennomgang av rettspraksis kan det slås fast at straffens allmennpreventive virkning vil være et straffeskjerpende moment i de fleste sakene, uansett om det uttrykkelig nevnes eller ikke. Dens vekt i forhold til de øvrige momentene i utmålingsvurderingen vil også være stor, da hovedhensynet bak foretaksstraff nettopp er prevensjon.

7.3 Overtredelsens grovhet

Overtredelsens grovhet er et sentralt moment i straffeutmålingen, da straffens omfang skal stå i et rimelig forhold til handlingens straffverdighet. Dette er viktig for at straffen skal bli oppfattet som rettferdig.

Overtredelsens grovhet beror etter forarbeidene på skadeomfanget eller skadepotensialet og skyldgraden hos den som har handlet på vegne av foretaket.⁸⁸ I det følgende skal jeg se nærmere på i hvilken grad domstolspraksis har betonert momentet.

⁸⁷ Rt. 2009 s. 1595 avsnitt 28.

⁸⁸ NOU 1989: 11 s.19.

7.3.1 Skadeomfanget

Skade omfatter ikke bare skade på ting som har økonomisk verdi, men også ideelle interesser er vernet i norsk rett. I Rt. 2007 s. 1684 gjaldt brudd på forurensningsloven § 78. I saken ble skade på naturen ansett som et straffeskjerpende moment i utmålingen, da det nettopp er miljøet forurensningsloven verner. I utmålingen uttalte Høyesterett: ”Botens størrelse bør også avspeile at samfunnet har lidt et tap ved naturskader”.⁸⁹ Dette har sammenheng at Høyesterett i forurensningssaker har uttalt at ”bøtenivået ved overtredelser av forurensningsloven må avspeile samfunnets syn på de verdier loven skal verne”.⁹⁰

Problemet ved naturskader er imidlertid at det som regel ikke er noen fysiske personer som har lidt et økonomisk tap og dermed er det vanskelig å fastslå størrelsen på skaden. På den andre siden har også naturen behov for vern. Hvis naturen ikke hadde blitt vernet hadde det ført til at selskapene nedprioriterte miljøtiltak for å tjene mest mulig og dermed skadet naturen. Dette er ikke samfunnet tjent med.

Med dette kan vi slå fast at naturskader anses som skade.

Det finnes tilfeller der Høyesterett har lagt vekt på skadeomfanget, uten å uttrykkelig nevne det i utmålingen. Eksempelvis var det et grovt brudd på dyrevernlovens § 31 i Rt. 2009 s. 1595, da 10 dyr omkom og de øvrige dyrene ble utsatt for betydelig lidelse.⁹¹ Høyesterett la vekt på overtredelsens grovhet ved vurdering av om foretaksstraff skulle ilegges og uttalte i den forbindelse at: “ved vurdering av grovheten etter straffeloven § 48b står konsekvensen av lovbruddet sentralt”.⁹²

Det er nærliggende å tro at Høyesterett også har lagt vekt på skadeomfang i utmålingen, da dette var et sentralt moment i den fakultative vurderingen.

⁸⁹ Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 49.

⁹⁰ Rt. 1988 s. 1356 (s.1360).

⁹¹ Rt. 2009 s. 1595 avsnitt 20.

⁹² Rt. 2009 s. 1595 avsnitt 30.

Skadeomfanget er et straffeskjerpende moment.

7.3.2 Skadepotensialet

Momentet skadepotensial nevnes som regel under straffeutmålingen og ikke i den fakultative vurderingen.

Rt. 2007 s. 1841 omhandlet et flyselskap som hadde misbrukt forretnings- og bedriftshemmelighetene til et annet flyselskap. Det var uklart hvor stor skaden var. Ved straffeutmålingen ble det dermed lagt vekt på skadepotensialet.⁹³

Dommen illustrerer at skadeomfanget av lovbruddet ikke alltid er kjent. I slike tilfeller er det viktig at domstolen har noe å måle overtredelsens grovhet med og dermed er det nærliggende å se på skadepotensialet.

Når skadeomfanget ikke er klart, ser domstolen hen til skadepotensialet.

I Rt. 2007 s. 1684 utgjorde skadepotensialet et viktig moment ved siden av skaden som var voldt i straffeutmålingen. Om skadepotensialet uttalte førstvoterende dommer Sverdrup i avsnitt 49: ”Dersom utslippet hadde skjedd noe senere, når alle gytefiskene som sto ute i fjorden hadde kommet opp i elven, ville konsekvensen blitt mer alvorlig. Den generelle skadeevnen av utslippet er dermed stor.” Skadepotensialet i denne saken var større enn skadeomfanget, noe som igjen førte til at straffen ble enda mer skjerpet.

Desto større skadepotensialet er, desto mer aktsomhet kreves det. Bakgrunnen for dette er at når skadepotensialet tas i betraktning vil det føre til at man blir dømt for noe mer enn den egentlige skaden, da man kun kan anslå hvor stor skaden vil være uten å være sikker på omfanget. Dette kan virke noe vilkårlig. På den andre siden taler

⁹³ Rt. 2007 s. 1841 avsnitt 38.

allmennpreventive hensyn for at skaden gjenspeiles i boten. Dessuten vil det også føre til en innskjerpelse av aktsomheten til ledelsen og de ansatte i bedriften.

Skadepotensialet kommer derfor som et tilleggsmoment til skadeomfang.

7.3.3 Skyldgraden

I Rt. 2009 s. 1595 la Høyesterett til grunn under straffeutmålingen i formildende retting at skyldgraden var alminnelig uaktsomhet.⁹⁴ Prevensjonshensynet tilsier at det bør reageres strengere desto mer klanderverdig overtredelsen er. Det bør slås hardere ned på forsettlig lovovertrjedelse enn uaktsom overtredelse. Dette er i samsvar med alminnelig straffeutmålingspraksis, at desto mer klanderverdig lovovertrjedelsen er desto større bør boten bli.

Er skyldgraden liten taler dette i formildende retning.

På den andre siden er det ikke bare forhold på gjerningspersonens side som er av betydning. I Rt. 2007 s. 1841 uttalte Høyesterett: ”Jeg er enig med lagmannsretten i at det ved utmålingen bør legges en viss – om enn begrenset – vekt på at det straffbare forhold har sin bakgrunn i at Norwegian unnlot å stanse Braathens tilgang til PNR-dataene etter at oppdraget i anledning Stavanger – Newcastle var slutført.”⁹⁵

Begrenser ikke fornærmede sitt tap, vil dette være et straffeformildende moment, men med begrenset vekt.

Fornærmede plikter å begrense sitt tap. Gjør ikke fornærmede dette, må han bære konsekvensen for dette, da han kan bebreides for omfanget av den straffbare handlingen mot seg.

⁹⁴ Rt. 2007 s. 1841 avsnitt 37.

⁹⁵ Rt. 2007 s. 1841 avsnitt 39.

Akkurat som allmennpreventive hensyn vil også overtredelses grovhet være et sentralt moment i straffeutmålingen uansett om det nevnes uttrykkelig eller ikke. Momentet vil ofte gjøre seg gjeldende enten i den fakultative vurderingen eller i reaksjonsfastsettelsen.

7.4 Forebygging

Reglene om foretaksstraff oppmuntret til at foretaket overholder reglene ved å forebygge mulige lovovertridelser ved systemsvikt. Etter strl. § 48b bokstav c skal foretaket forebygge overtredelsen gjennom retningslinjer, instruksjon, opplæring, kontroll eller andre tiltak tillegges vekt ved straffeutmålingen. Dette momentet må ses i sammenheng med strl. § 48b bokstav a.

Om foretaket kunne forebygge overtredelsen er et sentralt moment i vurdering av om foretaksstraff skal ilegges og i straffeutmålingen. Dersom foretaket har gjort alt som er mulig for å forebygge overtredelsen taler dette for mildere straff. Dette var tilfelle i Rt. 2008 s. 996, hvor revisjonsfirmaet KPMG ble i dømt foretaksstraff for overtredelse av revisor- og regnskapsloven. Retten kom til at vilkårene for å ilegge foretaksstraff var tilstede selv om det ikke var mulig å peke ut hva selskapet kunne gjort annerledes for å forebygge skaden. Det at selskapet ikke hadde noen alternativer var et straffeformildende moment i utmålingen. Høyesterett uttalte: ”Selv om skadepotensialet og den forvoldte skade er betydelig, finner jeg beløpet vesentlig for høyt, hensyn tatt til at det ikke er påvist noe som selskapet konkret kan bebreides.”⁹⁶

Dersom foretaket har handlingsalternativer vil dette virke straffeskjerpene, da allmennpreventive hensyn taler for en høy bot. Retten trenger ikke å påvise konkrete handlingsalternativer for foretaket, jf. Rt. 2008 s. 996 avsnitt 46.

I Rt. 2007 s. 1684 uttalte Høyesterett: ”Teknotherm manglet retningslinjer og opplæringstiltak om vannholdig ammoniakk som kunne ha forebygget overtredelsen.

⁹⁶ Rt. 2008 s. 996 avsnitt 46.

Dette taler for en følbar reaksjon, jf. bokstav c”. I denne saken burde det ha vært en skriftlig instruks på hvordan fatene skulle behandles og ikke kun en generell instruks. På den måten kunne foretaket forebygge lovovertrædelsen. Siden dette ikke var tilfelle, er foretaket selv å bebreides og dermed kunne de ha gjort mer for å hindre utslippet. Desto mer alvorlig følger en feil kan få, jo mer skjerpes kravet er det til aktsomhet.

Dersom lovovertrædelsen kunne forebygges gjennom en instruks, men at den ikke foreligger, taler dette for en skjerpet straff.

Videre uttaler Høyesterett i Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 50 at: ”I formildende retning legger jeg vekt på at foretaket hadde gitt beskjed om forsvarlig behandling av fatene, da den ansatte varslet om at han vil tømme ut innholdet”.

Bakgrunnen for dette er at Høyesterett belønner viljen til å forhindre lovbruddet. I slike tilfeller har selskapet prøvd å gjøre det som er mulig, selv om det kanskje er for sent.

Når det ikke foreligger en tilfredsstillende instruks, og foretaket allikevel prøver å gjøre noe for å forebygge, taler dette i formildende retning.

Jeg antar at kravet til forebygging vil ha større vekt desto større aktør det er, da forventningene er større til en profesjonell aktør.

Poenget med internkontroll er å påse at foretaket overholder sine plikter og at det dermed ikke begår lovovertrædelser. I forbindelse om dette kan det vises til Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 51, hvor det i straffeutmålingen ble det lagt vekt på manglende internkontrollen. Dette ble ansett for å representere en alvorlig lovovertrædelse. Først og fremst fordi dette utgjorde et omfattende brudd på foretakets plikter etter internkontrollforskriften.

Forebyggingstiltak er et sentralt middel mot lovbrudd relatert til foretakets virksomhet. Ofte vil forebyggingstiltak som foretaket iverksette også kaste lys over hvor klanderverdig foretaket er. Prevensjonshensynet taler for at et foretak bør ha gode

internkontrolls rutiner. Har ikke foretaket gode forebyggingstiltak er det lettere for at det kan bebreides i motsetning til dersom de har gode forebyggingstiltak.

7.5 Straffebud overtrådt for å fremme foretakets interesse

Ved utmåling av straffen skal det etter strl. § 48b bokstav d vektlegges om overtredelsen er begått for å fremme foretakets interesser. Ut ifra ordlyden i strl. § 48b bokstav d favner det ikke bare økonomiske interesser, da det står ”interesser”, som kan favne mye. Forarbeidene til strl. § 48b gir ingen nærmere veiledning for tolkning av dette momentet.

Ved vurdering av momentet skal det foretas en subjektiv vurdering, da det ses hen til motivasjonen bak handlingen og ikke resultatet. Det er klart at dersom overtredelsen har skjedd med vilje vil dette tale for at straffen skjerpes, men det kreves ikke at det forelå en hensikt om å begå lovbruddet. Det er tilstrekkelig at hensikten med handlingen var å fremme foretakets interesser.

I saker om ulovlig prissamarbeid er det klart at foretakets interesser fremmes. Det foreligger en rekke dommer om ulovlig prissamarbeid. Den største foretaksstraffen ble ilagt i ”Bølgepappdommen” som er inntatt i Rt. 1995 s. 1922. I denne saken ble fire bedrifter dømt for ulovlig prissamarbeid, jf. prisloven § 52 og § 53, jf. forskrift av 1. juli 1960. Bøtene varierte fra 5,5 mill kroner ned til 1,35 mill. Førstvoterende la vekt på at kalkulasjonsarbeidet hadde foregått for å fremme selskapenes interesser og at selskapene hadde hatt en vesentlig vinning som følge av samarbeidet.⁹⁷

7.6 Fordel

Strl. § 48b Bokstav d er beslektet med bokstav e. Etter bokstav e skal det også tas hensyn til om foretaket har hatt eller kunne ha oppnådd noen fordel ved overtredelsen.

⁹⁷ Rt. 1995 s. 1922 (s. 1934)

Ordlyden tilsier at det nødvendigvis ikke trenger å være en økonomisk fordel.

Dette er en objektiv vurdering i motsetning til spørsmålet om hvorvidt overtredelsen er begått for å fremme foretakets interesser i bokstav d, som er en subjektiv vurdering.

I Rt. 2007 s. 1684 avsnitt 48 uttaler Høyesterett at: ” Selv om man ikke kan påvise oppnådd vinning som følge av et konkret utslipp, vil det gjennomgående være slik at aktørene, både i kuldebransjen og i andre bransjer hvor miljøfarlige stoffer håndteres, kan levere lavere anbud og oppnå større fortjeneste, dersom miljøtiltak nedprioriteres.” Som vi ser av dette er det tilstrekkelig at selskapet kunne ha oppnådd en fordel, noe de vil i de fleste tilfeller.

I Rt. 2000 s. 1451 ble et enkeltpersonforetak ble ilagt foretaksstraff på kr 250 000. Grunnen til at foretaket ble ilagt boten var fordi det hadde brutt reglene om bl.a. kjøretid, ukehvile, døgnhvile og ferdselsdiagram. I forhold til § 48b bokstav e uttaler Høyesterett at: ”Ei bot bør i dette tilfellet vere så stor at ho overstig det føretaket har tent på lovbrota. Eg viser her til straffelova § 48b, som viser til fordelen ved regelbrotet som moment ved fastsetjinga av bota. Tal for vinsten manglar, og det må derfor her nyttast skjønn.”⁹⁸

Ved fastsetting av boten er det klart at foretaket ikke skal tene lovbruddet. Om det er tilfelle vil det verken virker individual- eller allmennpreventivt. For at straffen skal realisere sitt formål, bør boten overstige fordelen.

Med dette kan vi slå fast at boten bør være større enn fordelen foretaket fikk på grunn av lovovertrедelsen.

7.7 Foretakets økonomiske evne

⁹⁸ Rt. 2000 s. 1451 (s. 1454)

Ved straffeutmåling skal foretakets økonomiske evne vektlegges, jf. Strl. § 48b bokstav f. I rettspraksis er foretakets økonomi trukket frem en rekke ganger, både som et straffeskjerpene moment og som et moment for å nedsette boten.

Momentet i strl. § 48b bokstav f må ses i sammenheng med bokstav a. Bakgrunnen for dette er at straffen skal virke avskrekkende og normdannende for fremtiden. For foretak med solid økonomi bør boten dermed være høy.⁹⁹ Hvis bøtestrafen ikke griper merkbart inn i foretakets økonomi, vil straffens preventive virkning bli betydelig svekket. For å vurdere hva som er en følbar reaksjon overfor et foretak, må dens økonomiske evne kartlegges. Eksempelvis kan det vises til Rt. 2009 s. 1595 avsnitt 37, hvor Høyesterett ved utmåling av boten blant annet la vekt på slakteriets økonomi. Selskapet hadde en årlig omsetning på en halv milliard kroner, men selskapet hadde de siste årene gått med mindre underskudd. Det var ikke gjort nærmere rede for selskapets økonomi. I følge førstvoterende tyder dette på at det er en stor og profesjonell aktør. Slakteriet ble dermed ilagt en bot på 300 000.

Dette er et eksempel på at praksisen er i samsvar med forarbeidene om at boten skal være høy overfor foretak med solid økonomi, da en liten bot ikke vil virke preventiv for selskap med solid økonomi.

Desto bedre økonomi selskapet har, jo høyere må boten bli.

Enda et eksempel er inntatt i Rt. 2000 s. 1451, hvor et transportfirma hadde brutt kjøretid, ukehvile, døgnhvile, og ferdselsdiagram. Ved fastsettelse av botens størrelse, så Høyesterett på foretakets driftsresultater de seks siste årene. De siste to årene hadde selskapet hatt dårligere driftsresultater. Det ble ikke lagt vekt på dette som straffeformildende ved straffeutmålingen, da selskapet hadde solid økonomi ut i fra en vurdering av kapitalet i foretaket.¹⁰⁰

⁹⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 34.

¹⁰⁰ Rt. 2000 s. 1451 (s. 1454).

Med dette kan vi slå fast at dersom foretaket har solid økonomi, vil ikke Høyesterett legge vekt på om foretaket har hatt dårlige driftsresultater de siste årene.¹⁰¹

Dersom foretaket har begrensede midler skal dette tas i betraktning ved straffeutmålingen. Til støtte for dette kan det vises til Rt. 2004 s. 1457¹⁰², hvor ungdomsorganisasjonen Rød Ungdom hadde lagt ut 13 skolebøker for elever i den videregående skole på Internett i strid med åndsverkloven.

Når det gjelder straffeutmålingen uttalte Høyesterett: ”På bakgrunn av at organisasjonen har begrensede økonomisk midler og er dømt til å betale kr 100.000 i erstatning til forleggerforeningen, har tingretten og lagmannsretten fastsatt straffen til en bot på kr 25.000. Etter mitt syn fremstår dette som en passende reaksjon.”¹⁰³

I motsetning til slakteriet i Rt. 2009 s. 1595 har vi i denne saken et mye mindre foretak og boten blir dermed også beskjedent. Selv om den er beskjedent vil det være merkbart for ungdomsorganisasjonen.

Enda et eksempel er inntatt i Rt. 2000 s. 2023, hvor en losje ble idømt en bot på 20 000 kroner for brudd på kulturminneloven. Selv om Høyesterett uttrykkelig ikke nevner i straffeutmålingen at de tar hensyn til at de står overfor en ideell forening med liten omsetning, er det nærliggende å tro at Høyesterett har tatt hensyn til dette ved fastsettelse av boten.

Grunnen til at straffen begrenses er av hensyn til bedriftens videre drift. Det er ikke menning å slå så hardt ned at bedriften ikke kan leve videre. Ellers kan det gå utover tredjepartsinteresser, slik som at arbeidsplasser settes i fare eller at det vil hindre verdiskapning i et lokalsamfunn. Dette er verken noe lovgiveren eller Høyesterett ønsker.

¹⁰¹ Rt. 2000 s. 1454.

¹⁰² Dissens 3-2.

¹⁰³ Rt. 2004 s. 1457 avsnitt 28.

Har foretaket begrenset med økonomisk midler, er dette er formildende moment i straffeutmålingen.

Ved utmåling av foretaksstraff overfor selskaper som tilhører et konsern blir ikke bare foretakets økonomi vektlagt ved straffeutmålingen, men hele konserners økonomisk blir tatt i betraktning. I forbindelse med dette kan det vises til Rt. 1995 s. 278, hvor byggefirma forsømt å gi arbeidstakere på et nybygg den opplæring, øvelse og instruksjon som var nødvendig. Dessuten hadde firmaet forsømt å sørge for internkontrollsystemer for å fremme arbeidsmiljø og sikkerhet for vern mot helseskade etter arbeidsmiljøloven. Byggefirmaet ble ilagt en bot på kroner 50 000.

Om straffeutmålingen uttaler førstvoterende at: ”Det er tale om et selskap i et konsern som samlet har en årlig omsetning på ca 20 millioner kroner. Det botlagte selskapet går for tiden med underskudd, men konsernet går samlet sett godt.”¹⁰⁴

Dette kan virke urimelig overfor morselskapet, da det ikke har overtrådt loven. Ser man imidlertid på helheten, vil fordelene ved overtredelsen tilfalle hele konsernet. For at straffen skal ha tilstrekkelig preventiv virkning, må det dermed tas hensyn til hele konsernets økonomi, da mor- og datterselskap bare er et formelt skille. Dersom utmåling av boten bare skjer ut ifra datterselskapets økonomi, kan boten fort bli beskjedent.

Tilhører foretaket et konsern, tas hele konsernets økonomi i betraktning ved straffeutmåling.

I saker hvor lovbruddet er veldig grovt, har foretakets økonomiske situasjon begrenset vekt. Til støtte for dette kan det vises til Rt. 1996 s. 1065. I denne saken ble et utenlandsk fiskebåtrederi idømt en bot på kr. 400.000 på grunn av underrapportert fangst for vel 1,1 million kroner.

¹⁰⁴ Rt. 1995 s. 278 (s. 279).

Om rederiets økonomiske situasjon uttaler førstvoterende: ”Rederiets økonomiske situasjon, som nå skal være litt bedre enn da saken ble pådømt i herredsretten, kan i en sak som dette bare tillegges begrenset betydning.”¹⁰⁵

Som vi ser blir rederiets økonomiske situasjon bare tillagt begrenset vekt, da det dreide seg om et graverende forhold. Dette er i strid med løsningen som kommer til uttrykk i strl. § 27. På den andre siden er en straffbarhandling begått forsettlig eller grovt har den ikke så stor verneverdi.

Dreier det seg om et graverende forhold, vil foretakets økonomi få begrenset vekt.

Gjennomgangen av rettspraksis viser at foretakets økonomi kan både være et straffeskjerpene og straffeformildende moment i straffeutmålingen.

Momentet i strl. § 48b bokstav f innebærer imidlertid at bøtenivået normalt bør være langt høyere for foretak enn for fysiske personer¹⁰⁶, likevel slik at foretakets økonomi tillegges vekt, jf. § 48b. Dette er i samsvar med prinsippet i strl. § 27. Det vil være spesielt aktuelt med meget høye bøter når større foretak med relativt god økonomisk bæreevne overtrer bestemmelser som beskytter viktige samfunnsinteresser. Det må ikke framstå som lønnsomt å overtre loven, risikoen for å bli oppdaget tatt i betraktning.¹⁰⁷

Ut ifra forarbeidene og hensynene bak bestemmelsen i strl. § 48b bokstav f, følger det at jo sterkere økonomi foretaket har, desto høyere bør boten bli. En slik forståelse må legges til grunn da strl. § 48b bokstav f skal verne ”viktige samfunnsinteresser”.¹⁰⁸ Eksempelvis ble revisjonsfirmaet KPMG som har en solid økonomi i Rt. 2007 s. 1450 ilagt en bot på 5 millioner kroner for overtredelse av revisor- og regnskapsloven. Hensynet for denne omfattende boten var blant annet at det var brudd på revisor- og

¹⁰⁵ Rt. 1996 s. 1065 (s. 1066)

¹⁰⁶ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) s. 239.

¹⁰⁷ Ot.prp. nr 27 (1990-1991) s. 32.

¹⁰⁸ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 32.

regnskapsloven og det skulle ikke fremstå som lønnsomt å overtre loven tatt både selskapets økonomi i betraktning og overtredelsens straffverdighet.

7.8 Andre reaksjoner har blitt ilagt foretaket eller enkeltpersoner for overtredelsen

For å unngå dobbelstraff vil det være aktuelt å trekke inn om noen enkeltpersoner også blir ilagt straff for overtredelsen. Hvis andre reaksjoner blir ilagt foretaket kan dette også ha betydning for straffeutmålingen. Eksempelvis kan det være at det illegges en straffereaksjon mot en enkeltperson i foretaket, eller inndragning som er svært praktisk å bruke sammen med bøter ved foretaksstraff.

I følge forarbeidene må det ses på den samlede reaksjonen, både for foretaket og får den eller de som handler på vegne av foretaket. Det må foretas en samlet vurdering av reaksjonene.¹⁰⁹ Tyngden av den samlede reaksjonen vil være et sentralt moment ved straffeutmålingen.¹¹⁰ Akkurat slik det er overfor fysiske personer. Det er derfor naturlig at det samme gjelder ved foretaksstraff.

Bruk av inndragning overfor foretak kan være meget effektivt hvis inndragningsbeløpet blir satt tilstrekkelig høyt. Det er imidlertid viktig å være oppmerksom på at inndragningen ikke overstiger verdien av den økonomiske vinning som er oppnådd ved den straffbare handlingen.¹¹¹ En effektiv inndragningspraksis kan støtte den preventive virkningen av andre reaksjoner.¹¹²

I de aller fleste tilfelle vil bøtestraff gi tilstrekkelig preventiv effekt, eventuelt sammen med inndragning.¹¹³ Den strengeste straffen Høyesterett har ilagt et foretak fremkommer av Rt. 1995 s. 1922. I denne saken ble foretaket ilagt bøter og inndragning på til sammen 8 420 000 kroner (bot 5 500 000 kroner og inndragning 2 920 000).

¹⁰⁹ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 35.

¹¹⁰ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 32.

¹¹¹ NOU 1983: 11 s. 154.

¹¹² Ot.prp. nr. 27 (1990 - 1991) s. 32.

¹¹³ Ot.prp. nr. 27 (1990-1991) s. 31.

I Rt. 2000 s. 2023 påklaget losjen et vedtak på fredning av et bygg, som han under klageomgangen rev ned. Losjen ble ilagt bot og inndragning. Om utmåling av boten uttaler førstvoterende: ”På bakgrunn av at inndragningsbeløpet er satt til en million kroner, finner jeg den bot på 20.000 kroner som lagmannsretten har utmålt, passende.”¹¹⁴

Men dette kan vi slutte at dersom inndragningsbeløpet er satt høyt, må boten bli beskjedent. Først og fremst fordi domstolen prøver å finne en passende straff og dermed ser de på den samlede belastningen. Praksisen er som vi ser i samsvar med forarbeidene.

Dersom forholdet er grovt er det naturlig å bruke foretaksstraff ved siden av inndragning. I forbindelse med dette kan det vises til Rt. 1996 s. 1065. Et utenlandsk fiskebåtrederi hadde i passivmeldinger underrapportert fangsten for vel 1,1 millioner kroner. Dessuten var det blant annet forsømt å gi aktivmeldinger. Fiskebåtrederiet ble idømt en bot på kr. 400.000. Forholdet ble ansett som så grovt at det var naturlig å bruke foretaksstraff ved siden av inndragning. Foretaksstraffen ble satt til 400 000 kroner blant annet fordi inndragningsbeløpet var veldig stort.

Om utmålingspraksisen uttales det: ”Aktor har anført at påtalemyndigheten i dag bruker en "tommelfingerregel" i sin foreleggspraksis, hvorefter summen av bot og inndragning settes til mellom 5 og 10 % av verdien av skip og redskap ved forsettlig og grove handlinger. I Svalbardsaken ligger inndragningen på dette nivå. Tradisjonelt har den imidlertid ligget lavere.”¹¹⁵

Som vi ser er utmåling av boten og inndragningens i standardisert. Først og fremst fordi det er vanskelig å beregne et passende beløp i slike saker, altså slår hensynet til tvil og tviste igjennom.

¹¹⁴ Rt. 2000 s. 2023 (s. 2029).

¹¹⁵ Rt. 1996 s. 1065 (s. 1067)

Det finnes flere eksempler i Høyesterettspraksis hvor inndragning har virket straffeformildende ved utmåling av boten. Eksempelvis kan det vises til Rt. 2004 s. 1449 som omhandler foretaksstraff ved fiskekriminalitet. I denne saken forelå det en rekke lovovertridelser av betydelig omfang, begått over lang tid, ved næringsvirksomhet i fiskeindustrien. Høyesterett mente at boten som Hålogaland lagmannsrett hadde fastsatt nedsettes, da den samlede reaksjonen var for høy i lys av inndragningen.¹¹⁶

Rt. 1995 s. 1907 er eksempel på at både foretaket og gjerningspersonen ilegges reaksjoner. I denne saken ble en trafikkskole bøtelagt for ulovlig prissamarbeid. Høyesterett mente at boten Toten herredsretten hadde ilagt foretaket burde settes ned, da den var for høy. Førstvoterende uttalte at var rimelig å se størrelsen av den boten selskapet skulle ilegges, i sammenheng med de to bøkene som eierne ble idømt. Boten ble redusert fra kr. 40.000 til kr. 25.000.¹¹⁷

For at straffen skal oppfattes som rettfærdig overfor foretaket, ser man også hen til den straffen som er ilagt gjerningspersonen eller gjerningspersonen. På den måten vil man få en passende straff. Dette momentet vil alltid gjøre seg gjeldende der inndragning ilegges sammen med bot.

7.9 Andre relevante momenter

Momentene opplistet i strl. 48b er momenter det ”særlig” skal tas hensyn til. Dette betyr at momentlisten ikke er uttømmende og at retten også kan ta hensyn til andre momenter enn de som er nevnt i bestemmelsen.

Både likhets- og forholdsmessighetsprinsippet er viktige i norsk strafferett og begge prinsippene kan være av betydning i avgjørelsen om foretaksstraff skal ilegges og i utmålingsvurderingen.

¹¹⁶ Rt. 2004 s. 1449 avsnitt 44.

¹¹⁷ Rt. 1995 s. 1907 (s. 1908).

Lav oppdagelsesrisiko kan ses som et supplerende moment som ikke er listet opp i strl. § 48b eller så kan det innfortolkes i strl. § 48b bokstav a.¹¹⁸

Gjentakelse kan være et moment i utmålingsvurderingen, til tross for at det ikke fremgår av momentlisten i § 48b. Det kan ses på som et selvstendig moment eller så kan det innfortolkes i bokstav a. En strengere straff vil imidlertid virke individuelt preventivt ved gjentakelse. Det er også mulig å innfortolke det i bokstav b om at gjentatte overtredelser vil fremstå som grovere enn en engangs overtredelse. Individualprevensjon kommer ikke så ofte frem i rettspraksis, men ved gjentatte overtredelser kan det være et straffeskjerpende moment. Eksempelvis kan det vises til Rt. 1989 s. 733. I denne saken var gjentakelse et straffeskjerpende moment ved ileggelse av foretaksstraff.

Videre kan konkurransehensynet¹¹⁹ gjøre seg gjeldende, da lovgiveren ønsker at selskapene skal konkurrere på like vilkår. Dette momentet kan også ses på som et selvstendig moment eller innfortolkes i strl. § 48 b bokstav d eller e. Til støtte for det kan det vises til Høyesteretts uttalelse i Rt. 2004 s. 1645 avsnitt 39: ”Avfallshåndtering er en økende virksomhet, til dels med mulighet for stor fortjeneste. Samtidig kan det være kostnadskrevende å håndtere avfallet på en forsvarlig måte. Et ønske om å tjene mest mulig og om å bevare arbeidsplasser kan friste mindre ansvarlige aktører til å nedprioritere miljøtiltak.”

Konkurransehensynet er et viktig straffeskjerpende moment i forurensningssaker, da allmennpreventive hensyn taler for dette.

¹¹⁸ Se kapittel 7.1.

¹¹⁹ Enda et eksempel hvor konkurransehensynet gjorde seg gjeldende er inntatt i Rt. 2007 s. 1684. I denne saken uttalte Høyesterett at: ”Selv om man ikke kan påvise oppnådd vinning som følge av et konkret utslipp, vil det gjennomgående være slik at aktørene, både i kuldebransjen og i andre bransjer hvor miljøfarlige stoffer håndteres, kan levere lavere anbud og oppnå større fortjeneste, dersom miljøtiltak nedprioriteres.”

7.10 Sammenfatning

Ut i fra min gjennomgang av rettspraksis har Høyesterett lojalt fulgt opp lovgiverens momentliste. Et veiledende synspunkt for underordnede domstoler er at den økonomiske kostnaden forbundet ved lovovertrædelsen normalt bør være høyere enn fordelene ved lovovertrædelsen, jf. punktet om prevensjon. Denne setningen kan ikke utledes av Høyesterettspraksis, men den er i samsvar med hensynet til prevensjon fordi en slik regel sikrer at lovbrudd ikke er lønnsomt for foretaket. Den økonomiske kostnaden ved et lovbrudd kan i tråd med rettsøkonomiske lære settes til botens størrelse multiplisert med sannsynligheten for å bli dømt eller bli ilagt forelegg. Hva som er sannsynligheten for å bli dømt kan domstolene fastsette ved hjelp av oppklaringsstatistikk.

En slik metode for straffeutmålingen som jeg har tatt til orde for, egner seg særlig godt når formålet med straffen er å regulere adferden til en økonomisk virksomhet. Bakgrunnen for det er at en profittmaksimerende virksomhet i særlig grad vil opptre i samsvar med det som er i virksomhetens økonomiske interesse. Derfor er det viktig at domstolene legger seg på en straffeutmålingspraksis som er slik at virksomheten etter en kost og nytte avveining kommer til at det ikke vil være rasjonelt å begå lovovertrædelsen.

8 Litteraturliste

Bøker og artikler

- Andenæs, Johs *Alminnelig strafferett*, Magnus Matningsdal og George Fredrik Rieber-Mohn, 5. utgave 2. opplag Oslo 2005.
- Matningsdal, Magnus og Bratholm, Anders *Straffeloven kommentarutgave. Første del. Almindelige Bestemmelser*, 2. utgave Oslo 2003.
- Eskeland, Ståle *Strafferett*, 2. utgave Oslo 2006.
- Svein, Slettan og Øie, Toril Marie *Forbrytelse og straff. Bind 1. Innføring i strafferett*, Oslo 2001.
- Eckhoff, Torstein *Rettskildelære*, 5. utgave med Jan E. Helgesen, Oslo 2001.
- Strandbakken, Asbjørn *Uskyldspresumsjonen. "In dubio pre reo"*, Bergen 2003.
- Møse, Erik *Menneskerettigheter*, Oslo 2002.
- Hov, Jo *Rettergang 2 . Straffeprosses* Oslo.
- Høivik, Knut *Foretaksstraff. En analyse av ansvarskonstruksjonen i straffeloven § 48a og dens forutsetninger*, Avhandling for graden PhD, Bergen 2010.

Matningsdal, Magnus	<i>Straffansvar for foretak, Jussens venner. 1998 s. 98-115</i>
Axelsen, Niels Kristian	<i>Skyldkravet til ledelsen i foretaks som vilkår for foretaksstraff? Lov og Rett 2009 s. 195.</i>
Hika, Gemetchu	<i>Objektivt straffansvar – unntak frå skyldkravet i norsk strafferett og forholdet til uskyldspresumsjonen i EMK artikkel 6 (2).</i>
Høivik, Knut	<i>Foretaksstraff overfor politiske partier, Tidsskrift for strafferett 2005 s.106.</i>
Elgesem, Frode	<i>Tolkning av EMK – Menneskerettsdomstolen metode, Lov og rett 2003.</i>
Bendiksen, Lena Renate	<i>Dommer og avvisningsavgjørelser av den europeiske menneskerettighetsdomstolen som rettskilder, Rettshjelp fra kyst til vidde 2009.</i>

Forarbeider

Innst. O. nr. 55 (1990-1991)	<i>Innstilling fra justiskomiteen om lov om endringer i straffeloven m.m. (straffeansvar for foretak).</i>
Innst. O. nr. 72 (2004-2005)	<i>Innstilling fra justiskomiteen om lov om straff (Straffeloven).</i>
NOU 1983:11	<i>Straffelovgivningen under omforming. Straffekommisjonenes delutredning 1. s. 152-158.</i>
NOU 1989: 11	<i>Straffeansvar for foretak. Straffelovkommisjonens delutredning 3.</i>

Ot. prp. nr. 27 (1990-1991) Om lov om endring i straffeloven m.m. (straffansvar for foretak).

Ot. prp. nr. 90 (2003-2004) Om lov om straff (straffeloven).

Stortingsdokumenter

St. meld. nr. 104 (1977-78) Om kriminalpolitikken.

Lover

1814 Kongeriket Norges Grundlov av 17. mai 1814.
§ 110 B.

1902 Almindelig borgerlig straffelov (Straffeloven) av 22. mai 1902 nr. 10.
§ 15.
§ 27.
§ 28.
§ 48 a.
§ 48 b.

1940 Administrasjonsrådets anordning om prisregulering av 12. september 1.
§ 14 tredje ledd.

1969 Lov om skadeerstatning av 13 juni. 1969 nr. 26.
§ 2-1.

1981 Lov om vern mot forurensninger og om avfall (Forurensningsloven) av 13. mars 1981 nr.6.
§ 78.
§ 80.

1981 Lov om rettergangsmåten i straffesaker (Straffeprosessloven) av 22. mai 1981.
§ 255.

2005 Lov om straff (straffeloven) av 20 mai 2005 nr.8.
§ 27.
§ 28.
§ 77.
§ 78.

Internasjonale konvensjoner

Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) av 4. november 1950.

- Artikkel 6.

Wien konvensjonen om traktatretten 23. mai 1969.

- Artikkel 31.
- Artikkel 32.
- Artikkel 33.

Avgjørelser fra EMD

Bankovic and Others v. Belgium and Others (Application nr. 52207/99)

Aannemersbedrijf Gebroeders Van Leeuwen B.V. against (Application nr. 32602/96)

Salabiaku v. France. (Application no. 10519/83)

Janosevic v. Sweden (Application no. 34619/97).

Våstberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden (Application no. 396985/97)

G. v United Kingdom (Application no. 37334/08)

Rettspraksis

Rt. 1938 s. 411

Rt. 1982 s. 645
Rt. 1988 s. 1356
Rt. 1989 s. 733
Rt. 1993 s. 459
Rt. 1995 s. 278
Rt. 1995 s. 1907
Rt. 1995 s. 1922
Rt. 1996 s. 1065
Rt. 1998 s. 652
Rt. 2000 s. 1451
Rt. 2000 s. 2023
Rt. 2002 s. 1312
Rt. 2001 s. 1379
Rt. 2003 s. 1376
Rt. 2004 s. 1275
Rt. 2004 s. 1457
Rt. 2004 s. 1645
Rt. 2004 s. 1449
Rt. 2005 s. 833
Rt. 2006 s. 1409
Rt. 2007 s. 785
Rt. 2007 s. 1450
Rt. 2007 s. 1684
Rt. 2007 s. 1841
Rt. 2008 s. 668
Rt. 2008 s. 996
Rt. 2009 s. 1595

Nettsider

www.lovdata.no

www.rechtsdata.no

